

MAGYAR JOGI SZEMLE KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI : DR. ANGYAL PÁL, EOYETEMI TANÁR.

5.

A TERROR PSZICHOLÓGIÁJA

ÍRTA

DR. VARGHA FERENC

CURIAI TANÁCSÉLNÖK

BUDAPEST

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

1921

1. Mi a terror?

Ha 1918. október 31-ike előtt azt a kérdést vetették volna fel, hogy mi a terror, melyek annak lényeges ismérvei, – az első pillanatra még műveltebb emberek is zavarba jöttek volna, ha szabatos és olyan feleletet kellett volna adniok, mely egyaránt kiállja az egyéni s kollektív pszichológia és logika tűzpróbáját, mert megbízható, empirikus: ismeret olyan szubjektív jelenségekről, mint a terror csak közvetlen tapasztalat alapján szereshető. Terror hatása, alatt azonban, a mindennapi értelemben véve ezt a fogalmat s nem tudományos elemzés útján nyert meghatározás szerint – a réghbb időkben senki sem állott közülünk.

Már 1918. október 31-ike után a társadalom gépezetének több része érezte a terror hatását; s így sokan keserves tapasztalatok alapján tudtak volna szabatos választ adni a kérdésre. így például a közalkalmazottak, kik a megélhetés, kínos gyötrelmeinek hatása alatt nyomban kénytelenek voltak a forradalom kényszerítő intézkedéseinek behódolni. De különösen a katonatisztek tapasztalhatták azt, hogy mi a terror, mert a destruktív forradalmárok, akik azt ígérték a népnek, hogy megváltói lesznek s a túlvilági élet gyönyöreiben fogják őket részesíteni már a földi életben, elsősorban és különösen a katonatisztek erkölcsi meggyöttrését tűzték napirendre. Nem ötletszerűen s véletlenül történt ez, hanem tervszerűen és nagyobb kiszámítottsággal; mert a régi rend védőbástyája a, katonaság volt. Ezt kellett tehát demoralizálni elsősorban és rögtönösen; ennek pedig legbiztosabb eszköze volt; a katonai fegyelem tönkretétele. Nem volt tehát sem részeg, sem örült az a híres hadügyminiszter, aki az országház előtt világgá kürtölte azt, hogy „nem akarok katonát látni”„, hanem praemeditált sirásója a régi rendnek; mert nagyon jól tudta s tudták forradalmár társai is, hogy az ilyen s ezzel kapcsolatos izgatások a katonakötelezettségtől fázó közönséges emberben a katonai intézmény és annak keretében a fegyelmet fentartó tisztikar ellen gyűlöletet váltanak ki. Ez a gyűlölet pedig a rend lerombolásának, a destrukciónak leg-

biztosabb eszköze, melegágya s termékeny talaja volt, inert összetörte a katonai fegyelmet s így egy csapásra leomlott az az erős bástyafal, mely a régi világrendet védte és fenntartotta. Linder beszéde azonban csak egy láncszeme és parányi atomja ama destruktív cselekményeknek, melyek az összeomlást kiváltották. De valamennyi koncentrikusan arra irányult, hogy a régi rend várfalait, bástyáit, sáncait, fegyvereit s az azokat használó katonaságot hasznavehetetlenné tegye. Ennek pedig legbiztosabb eszköze volt az, amit alkalmaztak: a tisztikar erkölcsi erejének, presztízisének összemorzsolása és lábbal tiprása. Az erkölcs, műveltség, kímélet s értelem nélküli nyers tömeget vonultatták fel az ezzel szemben álló maroknyi tisztikar letörése, megalázása s gúzsbakötése végett. Ez volt az első de egyszersmind halálos dőfés is a régi rend ellen; mert ezen a réven a felizgatott moh szabadozásának mindenféle nyitva volt az útja.

Mély részvétellel láttunk hős, kötelességükért lelkesülő tiszteiket titokban elmenekülni a bote humaine sokadalma elől, kik midőn a kötelesség teljesítéséről volt szó, ezer veszélynek tették ki magukat a harctereken, midőn azonban a brutális nyers erő előtt való megalázkodásnak voltak kitéve, elmenekültek. Az ízlés s erkölcs nélküli tömeg ugyan legyávázta őket sajtójukkal egyetemben, én azonban úgy látom, hogy ezek igazi felsőbbrendű emberek voltak, mert a harctereken ezer veszélynek tették ki életüket s *fizikai* egyéniségüket, de *erkölcsi* individualitásukat nem akarták a műveletlen tömeg sárral dobálásának s mindenféle morális megaláztatásnak kiténni. Úgy gondolták, hogy több okosság és bátorság kell ahhoz, hogy a tömeg pereat-ját elviseljék, ha ezen a réven megmenthetik egy hosszú életen át apródonként gyűjtött erkölcsi tőkéjüket, mintha gerinctelenül behódolnak meggyőződésük ellen olyan rendszer előtt, mely ellen egész erkölcsi világfelfogásuk fellázad. Az előbbi esetben erkölcsi kapitálisukat mentették meg; de elviselték az erkölcstelen és műveletlen mob sértéseit, utóbbi esetben ellenben az éhes moloch szájába dobták volna önkényt, saját kezükkel erkölcsi kapitálisukat; s ennek fejében megtúrt és letört heloták lettek volna: s legjobb esetben a műveletlen tömegtől morzsákat kapnak, hogy a fertőben tovább tengessék az erkölcs presztízisétől megfosztott életüket.

Láthatjuk, intuitive kiérezhetjük ebből a pár jellemző vonásból, hogyha azt kérdeztük volna 1918 október 31-én, hogy mi a terror, arra először és első sorban a katonatisztek tudtak volna tapasztalaton nyugvó és a reális igazságnak megfelelő választ adni.

Ha figyelembe vesszük, hogy az első forradalom kitörésekor mindenki behódolt a forradalom terrorja előtt, a leg-

magasabb állású és legelőkelőbb társadalmi környezetben élti egyéntől kezdve le a társadalmi gépezet legapróbb szegecskéig; s ha emlékezünk reá, hogy a legfőbb hatóságok ép úgy hűségesküt tettek minden meggondolás nélkül a népköztársaságra, mint a legutolsó falusi bakter; s ha visszaemlékszünk arra, hogy az országgyűlés contra, legem kimondta feloszlását, a királyi család pedig éjnek idején elmenekült, nem nehéz megállapítani, hogy a terror éltető eleme a félelem minden fajtája és különösen annak legnagyobb foka: a rémület.

Hangsúlyozom azonban, hogy a félelem és rémület csak egyik eleme a terrornak s a terror nem csupán a rémületet fejezi ki, hanem egy összetett pszichikai rendszert jelöl meg, melyben a rémület is helyt foglal. A terror elnevezés, mint közismert dolog – a francia *terreur*, rémuralom megjelölésére szolgál, mely a girondisták bukásától s kivégeztetésétől (1793 április) Robespierre bukásáig (1794 július 27.) tartott. Midőn tehát általánosságban terrorról szólunk, azon a rémuralom s vele kapcsolatos kollektív pszichikai folyamatok s tények 'értendők; – s nem csupán a terror alatt tartottak ijedelme és rémülete.

Miután nem a kommunista terror történetét akarom megírni, hanem általában a terror kollektív pszichológiai tárgyalását tűztem ki célul, nem a nálunk lefolyt kommunizmus terrorisztikus borzalmait s azok történelmi lefolyását ecsetelem, hanem ezekből csupán annyit illeszték be tanulmányom keretébe, amennyi a terror kollektív pszichológiai jelenségeinek megvilágításához, szükséges.

Mint említtem, a terror pszichikai elemei közt nagy szerepet visz a rémület. Ha azonban az egész összetett lelki komplexumot elemezzük, a keletkezési és fejlődési sorrendet szem előtt tartva, a terror szintézisében következő elemeket találjuk: *a) a terroristák célkitűzését; b) a érintést; c) a félelmet minden fokozatban; d) engedelmeskedést és behódolást a meg-rémültek részéről.*

A *célkitűzés* a terror *éltető* eleme, szülő anyja, mely azt létrehozza. Épen ez okból terror a terroristák célkitűzése nélkül el sem képzelhető. Minden terrorisztikus cselekménynél az az első kérdés, hogy mit akarnak elérni, mily célra törek szenek. Cél nélkül logikátlan a terror, sőt több, értelmetlen, ész nélküli cselekvés. Mert, ha a terror nem eszköz, hanem cél, akkor a cél nélküli kegyetlenkedés, mint szadizmus a patológia körébe tartozik. A terrorisztikus megfélemlítés tehát mindig eszköz, mely egy vagy több kitűzött célt szolgál. A terror különböző céljai adják meg – mint alább látjuk – a terror osztályozásának egyik alapját.

Bármilyen legyen is a terror célja, abban minden rémura-

lom egyezik, hogy a terror embertársaink ellen irányul. Az anorganikus világot kihasználjuk, az emberen kívül álló élőlényeket pedig zsákmányul ejtjük vagy domesztikáljuk; közvetve vagy közvetlenül szükségletünk kielégítésére fordítjuk, de azok ellen terrort nem használunk, mert a terror csak gondolkozó s akaró lények ellen alkalmazható avégből, hogy azok mentalitását a terroristák saját céljaikhoz asszimilálják; meggyőződésüket s hiedelmeiket kiirtsák vagy elnémítsák, hogy a kollektív társadalmi folyamaitok saját akaratok, vágyaik s célkitűzéseiknek teljesen megfelelőleg bonyolódjanak le. – Ebből következik, hogy a terroristák gondolkozásával ellenkező mentalitás leszerelése arra való, hogy ellentétes társadalmi cselekmények ne keletkezhessek, s minden a rémuralom irányában s csatornájában peregjen le.

Miután a terror nem diskurzive s értelemszerűleg és meggyőzéssel akar célt érni, mint az izgatás, hanem impulzive, rohamosan és hirtelenében; az ellenkező meggyőződéseket nem a logika, hanem a brutális erő segítségével akarja meghódítani, ez okból a meggyőzések, hiedelmek s akaratt folyamatnak pszichikai, természetes jellegével mitsem törődik, nem vet számot az egyéniség érvényesülésével, törekvéseivel s vágyaival; ellenkezőleg ezeket az élettani s lélektani folyamatokat akarja elnémítani és megfojtani, meg akarja az emberben az erkölcsi egyéniséget ölni, s úgy akarja más nézetű embertársait felhasználni, mint ahogy a civilizált ember a háziállatokat felhasználja: nem tűr ellentétes mozdulatot, cselekvést, gondolatot, érzelmet, vágyat, akaratot; s ha ilyenre bukkan, azt mint ellenforradalmárt az egyén fizikai életével egyetemben megsemmisíti.

Aki az ember erkölcsi egyéniségét, – individuális természetes törekvéseit, érvényesülési vágyait csak némileg is ismeri, az előtt érthető lesz, hogy az ember erkölcsi egyénisége le néni szerelhető, meg nem bénítható sem izgatás, sem szuggesztio révén, mert vágyaink s erkölcsi egyéniségünk nem egyebek, mint szervezetünk természetes funkcionális megnyilvánulása; szervezetünk pedig mindig fellázad, ha a külső befolyás azt erőszakkal le akarja törni. Mentalitásunk rendkívül simulékony és alkalmazkodásra képes ugyan, de csak addig, míg a befogadásra szánt külső pszichikai hatás többé-kevésbé harmóniában áll mentalitásunkkal. Ha azzal szöges ellentétben van, képtelen azt befogadni; aminthogy az olaj sem vegyül a vízzel, ép úgy nem asszimilálódhatnak ellentétes tudattartalmak sem. Következésképp, aki embertársainak, csoportoknak, osztályoknak ellenkező, meggyőződéseit nem reábeszéléssel, nem érvekkel, logikai utón akarja megingatni, és saját hiedelmének meghódítani s impulzív fellépéssel akarja célját elérni, az csak a terrort használhatja esz-

közül, mert csakis a *rémület* s rémületbentartás alkalmas az erkölcsi egyéniség teljes leszerelésére. Ebből következik, hogy a terrornak egy biztos, momentán sikert ígérő eszköze van: a rémítés.

A rémítés azonban egymagában nem elegendő, az csali félmunka, sőt annyit sem ér, mert az erő és hatás nélküli rémítés nem rémületet vált ki, hanem nevetséges lesz. Szükséges tehát, hogy a rémítés nyomán félelem keletkezzék. Ez az inkább fiziológiai mint pszichikai folyamat szereli le az erkölcsi egyéniségei) s bénítja meg az individuális eszmetársítást, gondolkozást s akarást. Minden kiszorul a tudatból és amily mértékben fokozódik a félelem és fejlődik rémületté, ép oly mértékben tölti azt meg az életjavakért való szorongás és aggodás, mert a monoideizmus mindent kizár a tudatból. Eszméink, gondolataink, érzelmeink társulása, járása, kelése egy csapásra megszűnik; előző tapasztalataink tárházának kapui hermetice becsukódnak, emlékképeink nem elevenednek fel; teljesen tanácstalanul és tehetetlenül állunk; a rémület az egyeduralgó tudatunkban. A terror hatása alatt azonban a félelemnek és rémületnek nem szabad oly fokra emelkedni, hogy az tisztán fiziológiai folyamattá váljon, mert ebben az esetben, amint *Mosso* példákkal bizonyítja,¹ minden pszichikai és fizikai működés megszűnik; az izmok felett teljesen elveszti az akarat uralmát s a rémület legmagasabb fokán az emberek ép úgy mint az állatok, teljesen megbénulnak s tehetetlenekké válnak. Ez okból nevezte el *Preyer* ezt a kataplexia állapotának.² A rémülés – amint majd látni fogjuk – teljesen megbénítja az akaratot és lehetetlenné teszi az asszociáció rendes lefolyását és az akarat cselekmény kifejlődését,³ de a mozgási lehetőséget nem szünteti meg, hanem azt az ösztönszerű egy motivumu cselekményekre (*Triebhandlung*) redukálja, ahol a hajtóerő a félelem, motívum pedig az, amit a terror reánk oktrojál.

Könnyen megérthető, hogy terrornál a mozgási képességnek fenn kell maradni, inert a rémuralomnak, mint minden zsarnoknak, nem mozdulatlan tetszhalottakra, hanem mozgásra képes, de engedelmes rabszolgákra van szüksége.

¹ *Mosso*: La peur 149-156.

² *Preyer*: Kataplexie Jéna 1878.

³ Az asszociáció zavarait tanulságosan tárgyalja dr. *Moravcsik* Emil „Elmekor és Gyógytan” c. kitűnő művében 125. s köv. lapokon. Igaz ugyan, hogy a tudós szerző, miután az elmebetegségeket tárgyalja, főképp a patológiás állapotokról szól, de mély, széleskörű fejtegetései nyomán a kollektív pszichológiára vonatkozólag is sokat tanulhatunk, világosan és élvezetesen megírt művéből.

Ebből a postulatumból bontakozik ki a terror negyedik eleme: a teljes kritika nélküli behódolás és vak engedelmesség. *Ha az említett négy elem, t. i. célkitűzés, rémítés, félelem és behódolás egy komplexumban fellép, – teljessé lesz a terror szintézise.* Ha egyik vagy másik hiányzik a terror szintézise nem jön létre. Ha hiányzik a célkitűzés, a kényszerítés a patológia körébe tartozik; ha a rémítés objektív realitása hiányzik, de van rémülés és behódolás, a gyávaság kóros formája jelenik meg előttünk. Pia pedig a rémülés hiányzik vagy elmarad a behódolás is, vagy ha ez mutatkozik ugyan, ez csak látszat és színlelés avégből, hogy a kellő pillanatban fellázadjon a leigázott erkölcsi egyéniség s leteperje kínozóját. – Végül, ha, a *terror* mindegyik eleme fenforog, s a meg rémített ember vagy csoport még sem hódol be, csak két eset lehetséges. Vagy a megrémült haláltmegvető kétségbeeséssel ront neki zsarnokának, amikor vagy egyik vagy másik a küzdelem terén halva marad, vagy a megrémített azt az elvet követi, hogy szégyen ugyan a futás, de hasznos és elmenekül. Ez azonban csak egyéni akció lehet, mert ha egész csoport vagy osztály áll szemben a zsarnoki hatalomra került osztállyal, csak késhegyig menő harc keletkezhetik vagy föltétlen behódolás. Miután azonban a behódolás nem meggyőzés és meggyőződés eredménye s nem logikai folyamat, a behódolás sohasem jelenti a megnyugvást s a hamu alatt mindig eleven a parázs, mely várva várja, szívszorongva lesi azt a szellőt, mely a Zsarátnokot lángra lobbantja és a zsarnokok hevenyészetten és sietve felépített palotáját porrá égeti. Nem kell ezt az igazságot bizonyítani, mert mikor a behódolást brutális, nyers erőszak váltja ki, annak nyomán új, a régivel ellenkező meggyőződés sohasem keletkezhetik, mert az eltaposott erkölcsi egyéniség él és eleven s az eltiprás annak erkölcsi vitális energiáit nem bénítja, meg soha, sőt, megacélozza, erősebbé teszi azt és kiolthatatlan gyűlöletet vált ki. Épen azért nem lehet állandó a terror alkotása soha, mert az az elnyomatásból, zsarnokságból s leigázásból burjánzik ki; az ilyen alkotásokat pedig lépten-nyomon kíséri a gyűlölet, a bosszú és megtorlás: vágya, mint az árnyék s csak az alkalmat lesi, hogy a piszkos, erkölcstelen és gonosz élsődieket lerázza magáról, mihelyt gúzsba kötött karjait meg tudja mozdítani, miről bőséges tapasztalatokat szerezhettünk a kommunizmus, hajmeresztő uralma alatt, amit megfigyeléseim alapján lépten-nyomon be fogok tanulmányom folyamán mutatni.

2. A terror eredete.

Ha a terror eredetének kutatásánál szimbólumokból s a szavak jelentőségéből indulnánk ki, akkor a terror eredetére azt kellene mondanunk, hogy az összeesik a jakobinusok uralmával; mert tényleg a történelem a franciai rémuralom óta használja a terror kifejezést. Ezt azóta átvették a szocialisták erőszakos föllépésének jellemzésére, amivel a sztrájkoknál találkozunk leggyakrabban, s amit a szocialisták egyrészt a munkaadók és burzsoá, ellen, másrészt saját ingadozó elvtársaik ellen alkalmaznak, nem ritkán sikerrel s eredménnyel. Legtipikusabb, legkifejtettebb megjelenési formája, azonban a terror szörnyűségeinek az a borzalmakkal telt korszak, mely nálunk 1919 m. aug. 21-től aug. 2-ig, vagyis a Peidl-kormány megalakulásáig lejátszódott.

Nagyon téved azonban, aki azt hiszi, hogy valamely társadalmi tény, jelenség vagy intézmény keletkezésének ideje összeesik azzal az időponttal, mikor már annak elnevezésével a nyelv történetében találkozunk. Tapasztalati tények egész sorozata bizonyítja, hogy társadalmi tények s jelenségek már jóval előbb keletkeztek s fejlődésnek indultak, mielőtt még a nyelv azok megjelölésére megfelelő szót, szimbólumot talált volna s a nyelvtani elnevezés csak akkor keletkezett, mikor a társadalmi tény és intézmény már mély gyökeret eresztett a társadalomban, s mikor már az a szociális élet medrébe annyira belekerült, hogy azzal lépten-nyomon találkoztak intermentális érintkezéseikben az emberek. A szükség s a kisebb erő kifejtés törvénye hozza létre a nyelv szimbólumait, mert ha szimbólumok, nevek nem volnának, végtelenül nehéz és hosszadalmas volna a mindennapi érintkezés. Ha ugyanis egy gyakran előforduló fogalomnak megjelölésére szókincsünk nincs, annak lényeges jegyeivel kellene azt körülírni; ami a szociális érintkezést lehetetlenné tenné.

Ha csak legfontosabb intézményeinkre gondolunk, milyen „a vallás, erkölcs, jog, szokás, állam, társadalom, törvény, haza stb. reájövünk, hogy azok nem akkor keletkeztek, amikor az etymológia a szó születésének időpontját teszi, hanem jóval előbb, néha évszázadokkal, sőt ezer évvel előbb megvolt már a társadalmi tény vagy intézmény, s a megfelelő fogalom és az egész rendszer komplexumát megjelölő és kifejező szó még hiányzott hozzá.

Nem fér hozzá kétség, hogy a vallás és erkölcs a legősibb társadalmi jelenségek közül való. Amint ezt a vallás- és erkölcsfilozófusok kimutatták, egyidősek ezek az intézmények

az ember társaséletével, mégis a vallás és erkölcs intézményeire vonatkozó fogalmaink és szavaink e két intézmény sok ezer éves múltjához viszonyítva nem régi keletűek. Ennek magyarázata az, hogy az ember elsősorban empirikus lény, a világ és társadalom jelenségeivel csak annyiban törődik, amennyiben azokat használja; ha életszükségei körén valami kívül esik, azzal nem törődik. Ellenben minél jobban belevág gyakorlatilag valami jelenség az ember életébe, annál jobban megfigyeli azt; pragmatikus kíváncsiság' bontakozik ki benne, arai a jelenség tanulmányozására és arra sarkalja, hogy azokat a jelenségeket szimbolizálja, nevet adjon azoknak, így vagyunk a terrorral is, a terror bármily régi eredetű, a fogalom elnevezése közszájon nem forogna, ha a szocialisták azt gyakran nem alkalmaznák s különösen, ha annak mint rettenetes fegyvernek nagy fontosságát úgy a külső, mint a belső ellenséggel, úgy a burzsoával, mint az ingadozó vagy lázadó proletárokkal szemben fel nem ismerték volna. Ennek a kegyetlen brutális, minden erkölcsi finom érzéssel szöges ellentétben álló fegyvernek lényegét s kollektív pszichológiai erejét azonban felismerték a szocialisták; de gyakorlatilag szörnyű rendszerbe azt a kommunisták foglalták. S ezek embertelen kegyetlenkedéseire vezetendő vissza, az, hogy a terror ma szállóigévé lett, holott azelőtt csak a jakobinusok történetéből ismertük; agyafúrt rendszerre, dogmatikus tanná azonban csak a kommunisták rémuralma alatt nőtte ki magát.

Hangsúlyozom, hogy a terror csak mint értelemszerű, gyilkos szisztematikus intézmény jelent meg rendszeres és dogmatikus formában a kommunizmus rémuralma alatt, mert ösztönszerű állapotban meg. volt az mindig, amióta, az ember emberré lett. Könnyen meggyőződhetünk erről, ha a történelmet vagy csak annak kimagaslóbb eseményeit a terror pszichikai elemeinek látászögéből nézzük. Mindenütt, lépten-nyomon reábukkanunk a terrorra; – de annak csak ösztönszerű megnyilvánulási formáját látjuk. Sőt a jakobinusok rémural-

* V. ö. Spencer: „*Sociologie*” I. 388–563. Max Müller: „Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion”; Durkheim: „Les formes élémentaires de la vie religieuse”, az egész mű a vallások keletkezésével foglalkozik. Mióta az ember társas lény és valószínűleg az ember mindig az volt, erkölcsi szabályok alatt élt, mert hiszen az erkölcs a csoportélet összetartó ragasztéka s így már az ősember is annak uralma alatt volt, mégis az erkölcs az ember ismeretei közt önállóan közvetlenül Sokrates előtt jelenik meg. Gyakorlati pszichológiával az ő ember is foglalkozott, sőt a kutya is gyakorolja azt, midőn lesi gazdája gesztusai mégis a pszichológiának primitív formájára Thalesnél akadunk csak. Homéros is szól ugyan a psychérei az Odisszeában, de a lelki életjelenségeiről semmit sem tud. Volkman: „Lehrbuch der Psychologie.” I. 57. Anmerkung.

mában is javarészben az ösztönök s alsórendű indulatok vitték a vezérszerepet. Az orosz és magyar proletárdiktatúra azonban már hideg, számító ésszel megfontolt praemeditált terror; rablók s gyilkosok minden részletében tervszerűen kiépített szövetkezése volt. Pokoli értelemszerűséggel megkonstruálta azt *Lenin* és *Trocky* s átültették hozzánk hideg és gonosz, megfontolással Kun Béla és vérszomjas cimborái. De ezeknek sem sikerült volna az országromboló terv megvalósítása, ha egy imbecillis mágnás tálcán nem adja át nekik az országot. Ha az ország prédául való kiszolgáltatása nem suttyomban, titkon s nem a lapok elnémításával történik, – bizonyára patakokban folyt volna a vér, de az országot nem lehetett valha az orgyilkosok társaságának kezére átjárszani.

A kommunisták terrorja, a terror történetében végső stáció, mert fejlődésének legfelsőbb fokára, jutott. Bármily intézmény, jó vagy rossz; hasznos vagy káros; erkölcsös vagy erkölcstelen, akkor jut el delelőjére, ha azt nem, az ösztön, hanem a körültekintő, számító, mérlegelő értelem építi föl. A magyar kommunizmus pedig ilyen erkölcsileg torz és borzalmas ugyan, – de értelemszerű, megfontolt alkotás volt, melynek alapköveit a népköztársaság alatt rakták le azok, akik mindig azt hirdették, hogy csak balra lehet kanyarodni, a felülépítményt pedig elvégezte a népbiztosok bandája segédcapataikkal egyetemben.

A kommunista terror, mint említettem, a fejlődés befejezése, ha ugyan a fejlődés szó a destrukcióra s gonoszságra is alkalmazható. A terror eredete azonban ott keresendő, mikor még abból hiányzott az értelemszerűség, megfontolás és ki számíttóság.

A terror az életfenntartással járó küzdelmekből csírázott ki; tehát annak forrása – amint Le Dantec minden társadalmi jelenségre kimutatja, – végelemzésben az önzés,⁵ s első primitív megjelenési formája volt a, zsákmányért, majd később a vadászterületért való küzdelem, s a gyöngébb ellenfélnek arra kényszerítése, hogy azt a félelem hatása alatt elhagyja és erősebb ellenfelének átengedje. Ehhez azonban szükséges volt felismerése annak, hogy ártani tudása s képessége van az embernek embertársaival szemben. A „*capacité de nuire*” tehát, mondja Le Dantec, alapja a sociabilitásnak, mert a gyöngébbet az ártani tudó erősebbel szemben szövetkezésre, társulásra kényszeríti. A társulás forrásának kutatásánál tehát mélyebbre hatol mint *Darwin* és *Smith Ádám*, mert az előbbi a társulást, a csoport életet a szociabilitásra, a velünk született társulási ösztönre,⁶ az utóbbi pedig a rokon-

⁵ „L'égoïsme seule base de toute société” 69. s köv. 1.

⁶ *Darwin*: „Az ember leszármazása.” Török A. és Eitzi Cl. fordítása. T. k. 148. s köv. 1.

íszenvre, a szimpátiára⁷ vezeti vissza. Holott ezzel ellentétben Le *Dantec azt* a tételt állítja fel s meggyőzi), biológiai tényekkel, tehát természeti és nem subjektív, máról holnapra változó emberi igazságokkal be is bizonyítja, hogy a társulás alapja az önzés és önfenntartás s nem az altruizmus. Kissé bizarrnak látszik ez a tétel, de ha a szolidaritás lényegét s eredetét vizsgáljuk a biológia szövétneke mellett, napnál világosabb lesz előttünk, hogy az altruizmust és szolidaritást nem a szimpátia és szociabilitás, hanem az önzés hozta létre s pedig nemcsak a szolidaritást, hanem a szociabilitást is. E helyütt az önzés psicho-fiziológiai ismérveit s lényegét csupán annak bizonyítására kívánom felhasználni, hogy a, terrort az életfenntartó ösztön, az önzés s a létért való küzdelem hozta létre, mely kőkorszakbeli őseinknél is megvolt, meg kellett lennie, mert az élet fenntartásáért vívott nyers és brutális küzdelem szükségképpen kiváltotta, azt.

Bármily csúnya is morális szempontból az önzés, bármennyire törekszenek is morálfilozófusaink – főleg a metafizikusok – annak bebizonyítására, hogy az önzés erkölcsileg rossz és elvetendő, mégis elfogadhatatlan, hogy első sorban is minden élő lény élni akar; arra törekszik, hogy a külvilággal oly relációkat hozzon létre, melyek az élet folytatását lehetővé teszik. Ezzel a fiziológiai poszt illatúmmal nem szállhat perbe a siker reményével sem a spekuláció, sem a metafizika; mert minden élő lény szervezete s szervezetének minden részecskéje úgy van berendezve, hogy az életet és pedig saját életét fenntartsa s annak fennmaradását biztosítsa. Ennek áll szolgálatában érzelmi életünk berendezettsége is, mely szerint idegrendszerünk mindig olyképen működik, hogy ami az életre hasznos és előnyös, az mint kellemes, ami pedig ártalmas és hátrányos, mint kellemetlen érzelm jelenik meg tudatunkban. Az előbbi benyomások a gyönyör, az utóbbiak a fájdalom birodalmát népesítik be. Ezekből az érzelmekből bontakoznak ki a vágyak, törekvések, ösztönszerű és akarati mozgások, melyek a kellemes benyomások, környezeti hatások megszerzésére; s viszont a kellemetlenek eltávolítására-törekszenek. Ebből bontakozik ki cselekményeink két tendenciája is: egyik a, vonzó, másik a taszító cselekmények csoportját hozza létre. Mindegyik az élet fenntartására törekszik. Egyik pozitive, másik negative. Amíg az életfenntartás postulatuma nincs kielégítve, amíg a szervezet szükségérzete követel, csak az önzés működhetik. A könyörület s rokonszenv csak másodsorban és csak akkor jöhet szóhoz, ha szervezetünk biológiai szükségérzése ki van elégítve. Itt kezdődhetik az altruizmus, a gyakorlati, tettekben megnyilvánuló szimpátia és könyörületesség. Ezek a

⁷ A. Smith: „Theorie des sentimentes moraux.”

nemes, felsőrendű érzések szóhoz jutnak továbbá oly életviszonyokban, melyek életfenntartási látószögből nézve közömbösek. Itt már szabad terük van a nemes cselekedeteknek: mert biológiai törvények az altruizmust nem akadályozzák meg.

Az életéért hihetetlenül változó viszonyok, formák s intenzitási fokozatok szerint küzdő ember eme folytonos küzdelem közben vagy a kellemes vagy a kellemetlen benyomások közelébe jut. Ez utóbbi esetben megszületik a félelem; s pedig annak nagysága egyenes arányban van a kellemetlen benyomás közelségével, nagyságával s bizonyossági fokával. Amint e tényezők növekszenek, ép úgy növekszik a félelem is. És megfordítva.

Hogy az ember emberré léte idejében egyidejűleg-e vagy csak később, a fejlődés magasabb fokán jutott-e annak felismerésére, hogy a félelem nemcsak véletlenül, gonosz szellemek machinációja, folytán lephet meg bennünket, hanem azt mi is képesek vagyunk embertársainkban felébreszteni, azt nem tudjuk, de mint reánk nem tartozót, nem is kutatjuk. Bizonyos azonban, hogy az ember rendkívüli lassú fejlődés folytán lett emberré; bizonyos az is, hogy a primitív ember megjelenése előtt is féltek a veszélytől ismeretlen őseink, mert hiszen már az állatokban is megvan a félelem. Nem tudjuk azonban, hogy a félelemkeltést, vagyis az ijesztést, mely a terrornak őse, mikor ismerte meg az ősember; mikor jött reá arra, hogy az ijesztés a létért való küzdelemnek igen hasznos fegyvere. Bizonyos azonban az, hogy ez emberi életünkben keletkezett, talán a kőkorszakbeli ember korában, mikor már ölésre alkalmas kőbaltát tudott az ember gyártani, vagy előbb, midőn még csak szikladarabokat, vagy letört fadarabokat tudott ütésre és ölésre felhasználni. Nem fér kétség hozzá, hogy az ijesztés képessége embertársainkkal szemben a tapasztalat folytán keletkezett, amit őseink a primitív vadászat folyamán szereztek meg; s értelmi működés segítségével alkalmazták s fejlesztettek hosszú évezredekken át a mai kommunista terror magaslatára.

A csoportélet eredetét homály fedi ugyan, de valószínű, hogy azt nem az emberszeretet, nem a szociabilitás hozta, létre, hanem ellenkezőleg a társulási ösztön is a félelem nyomása alatt keletkezett. *A gyengék összeálltak az erősebb közös ellenség ellen.* Ez volt az első gyökere annak a bámulatos kooperációnak, mely a mai szertelenül bonyolult társadalmakat jellemzi, ez az ősforrása a szolidaritásnak és a szociális felsőbbrendű erkölcsi érzelmeknek, melyek a társadalom szövevényes gépezetét szilárd egységgé kovácsolják s tapasztják össze, mint a cement a téglát. A priusz tehát, vagyis az első lépés a félelem volt; ezt követte annak felismerése, hogy közös ellen-

seggel állott szemben az ősember; ehhez járult a harmadik lépés, a közös védekezésben rejlő célszerűség s erőnövekedés megismerése. Mikor ez is kifejlődött, létrejött a csoport, mely lassanként és fokozatosan úgy fejlődött és szilárdult meg, amint a szerzett tapasztalatok megtanították az embert arra, hogy egyesült erővel nemcsak könnyebb a védekezés, hanem sikeresebb a támadás is. Mikor pedig arra jött reá az ember, hogy az egyesülés a termelőmunka terén is alkalmazható, megkezdődött a munkamegosztás, kezdetét vette a csoportéletben a differenciálódás, a szakképzettség kimélyítése – és megszületett a kultúra.

Ehhez a fejlődéshez rengeteg idő lefolyása volt szükséges, miután a fejlődés mindig lassan és fokozatosan történik, mert amint *Linné* örökké igaz mondása leszögezi – *natura non facit saltus*. – Hajdan, az emberiség őskorában pedig a fejlődés még lassabban pergett le, mert az emberi értelem, fejletlen volt s a természet, titkaiból úgyszólván semmit sem ismertek őseink. Primitív tapasztalataik csak a megehetőre, hideg elleni kezdetleges védekezésre s a zsákmányejtés leg-egyszerűbb módjára vonatkoztak. A természet bámulatos jelenségeivel őünk vagy nem törődött, vagy ha azokkal érintkezésbe jött, azt imádattal vagy borzalommal vette körül, a szerint, amint azok hasznosak vagy károsak voltak reá. Lehet-e azon csodálkozni, hogy gyermekes fantáziájában ilyenképen megszülettek a jó és gonosz szellemek?

A szerzett és hasznosnak bizonyult tapasztalatok azonban nem tűnnek el nyom nélkül az ember életéből; ellenkezőleg, adandó alkalommal és hasonló körülmények közt felkeresi azokat újra; kezdetben a reáemlékezés, később a megszokás folytán, ami egyébként az állatoknál is tapasztalható.

Ha a környezet állandó, a szokás is mindig mélyebb és mélyebb gyökeret ereszt, míg a generációkon tartó szokás, mint szerzett tulajdonság öröklékenyé válik. Ez a jellege s természete a szolidaritásnak, a felsőbbrendű szociális érzelmeknek is, t. i. átöröklődnek s így velünk születnek. Végelemzésben tehát igazolják *Smith Adámnak* a szimpátiával, s *Darwinnak* a szociabilitással, hogy azok velünk születnek. Arra azonban nem válaszolnak, hogy miért születnek velünk; a lamarckisták s az új lamarckisták rendszerének segélyével, azonban, mint láttuk, a szerzett tulajdonságok átöröklődésének tényével, ez a kérdés is megoldható.

Midőn ezek szerint a terror eredetét visszavezettük a félelemre s a félelemkeltés képességére, korántsem akarom azt állítani, hogy az ő emberek közt is voltak terroristák. Ez igazán ép oly naiv hiedelem volna, mintha a fétis imádást a modern magas fejlettségű vallásos érzelmekkel; vagy az igazi művelt kultúrnemzetek finoman cizellált felsőrendű erkölcsi

érzelmeit az ember állatias (bestiális) erkölcsivel⁸ akarnám összehasonlítani. Az őskor és jelenkor társadalmi jelenségei közt szerkezet dolgában olyan a különbség, mint a milyen különbség van a tengerparti halászok durva hálója és a brüsszeli csipke közt.

Az őskori ember s a bolsevizmus terroristájánál csak egy közös vonás van: a félelemnek felhasználása, de e kettő struktúrája szertelenül különböző. Az ős embernél egyszerű, közvetlen és életfenntartó célra irányul; a kommunistánál ellenben szertelenül bonyolult, közvetett; egy végcélra: a korlátlan hatalomra törekszik ugyan, de a végcél mellett számtalan, másod- s harmadrendű célokat is bekapcsol működésébe, aminek magyarázata az, hogy az ősember naiv, egyszerű, az ősztoni életből alig bontakozott ki; közvetlen és csak a következő lépésre gondoló értelemmel dolgozik; ellenben a kommunista terror egy rendkívül finoman szerkesztett, bonyolult óramű vagy helyesebben pokolgép, melynek mozgó eleme, hajlékony s számtalan mozgásra: képes rugója a XX. század raffinalt mentalitásának anyagából készült.

A félelem keltés közös vonása mellett tehát oly sok eltérő jellemző sajátosság van a két pszichikai komplexum közt, hogy azok alig mérhető össze. Inkább hasonlít a bolsevizmus terrorja a rabszolga s rabszolgartató közti viszonyhoz, mert a rabszolgartató is teljes erkölcsi és fizikai behódolást követel; de a kommunisták terrorja ennél is rosszabb, mert a rabszolgartatók gazdasági célokra törekedtek a rabszolgartatással; de állami hatalmat nem akartak szerezni a rabszolgák leigázásával és fékentartásával. A kommunisták ellenben a burzsoá rémületbentartását nemcsak arra használták föl, hogy ezeket mindenükből kifosszák, hanem az is céljuk volt, hogy az állami hatalmat kisajátítsák; s ezen a réven a, társadalmi életet fejetetejére állítsák; s a műveletlen mob vegye kezébe a kormányzást, a művelt osztályok pedig rabszolga módon engedelmesskedjenek mindaddig, míg a fizikai, de főképen az erkölcsi gyötrelmek megalázó idegpusztító szakadatlan kálváriáján el nem jutnak a mindentől megszabadító halál birodalmába. És ez volt a rémuralomban a legborzasztóbb, amiről a kommunisták homályos sejtelemmel sem bírtak, mert ennek a műveletlen, durva hordának lelke s erkölcsisége csiszolatlan; nyers; igazi bête humaine; képtelen a morális élet apró finomságainak megértésére. Csak a fizikai gyönyört és fájdalmat ismeri; de teljesen vak és süket az igazi felsőbb rendű erkölcsi érzel-

⁸ *Letourneau* a morál fejlődésének négy fokát ismeri: *a)* a bestiális (kannibálok); *b)* vad, de már nem antropofág emberek; *c)* a barbárok; *d)* a merkantil-kor morálját. V. ö. *L'évolution de la morale* (75. s. köv. 1.), Paris 1894.

mek birodalmában. Csak homályosan sejtették, hogy a burzsoá szenved; de erkölcsi szenvedéseink végtelenségéről fogalmuk sem volt; amint hogy a süket sem érti a zenét s a vak a színek ragyogó pompáját. Csak azt vették szenvedésnek, mikor a terror brávoí a művelt ember lakásába éjnek idején, állig felfegyverkezve betörték, s ágyából kivonszolták a családapát s elhurcolás közben megrugdalták, megpofozták, csak azért, mert műveit burzsoá volt. A fenevadak azt hitték, hogy csak a rugdalás fáj a műveit embernek; azt hitték, hogy a fájdalom ezeknél is, mint náluk a fizikai fájdalomnál s vérontásnál kezdődik. És nem is sejtették azt a, mérhetetlen erkölcsi fájdalmat, mely a családja köréből elhurcolt apát és férjet eltöltötte, midőn védtelenül hátrahagyta a durva és kegyetlen vörös terror szabad prédájára hűséges hitvesét és gyermekeit. Szerencse, hogy nem is sejtették, mert akkor a szadista gyönyör igazán paroxizmusig fokozódott volna náluk.

Ha végig nézünk az emberiség történetén, mélyen elszomorodva kell látni, hogy az szakadatlan küzdelmek története. Családok, nemzetségek, törzsek az őskorban; nemzetek, társadalmak, államok az ó- és új korban szakadatlan harcban s versengésben állanak egymással. S ha az államnak küzdelme megszűnik, helyére lép az osztályok, küzdelme és versengése, amit csak eltompít, de végleg le nem szerel a fenyegető külső ellenség. Amily mértékben tűnik el a külső veszedelem, ép úgy erősödik az osztályok küzdelme s versengése. A külső és közös ellenség egységessé teszi a társadalmat; ilyenkor a legerősebb a szolidaritás, mihelyt azonban innen már nem fenyeget veszély, nyomban repedezni kezdenek a szolidaritás falai s a csoportérdekek ütköznek össze, amint azt országunk mostani életében is tapasztaljuk, de tapasztaltuk a háború előtt is bőségesen. Talán némi vigasztalásul szolgálhat annak meggondolása, hogy ez minden emberi társadalomban így van s eltérés legfeljebb a nüanszokban tapasztalható. Ezekben a küzdelmekben a megfélemlítés mindig nagy szerepet játszott, mert amelyik csoport a másikat meg tudja félemlíteni, az marad győztes a küzdelem terén, mert a félelem mozgási iránya mindig a meghátrálás vagy a kapituláció.

Rendszeres, fegyelmezett, céltudatos a megfélemlítés akkor, ha a minoritásnak sikerül csellel, ravaszsgal vagy áruulás révén a hatalmat megszerezni. Ilyenkor, ha az uralom ra kerülő kisebbség durva, műveletlen, a megfélemlítés a rémítésbe csap át, melynek egy biztos eszköze van: a rendszeres, tervszerű, átgondolt, részleteiben is kidolgozott kegyetlenkedés és kegyetlenkedéssel való örökös fenyegetés, hogy a behódolás föltétlen legyen és állandósága biztosíttassék. Ez – bocsánat a kifejezésért, de a szervezet tökéletességét nem

tudom kifejezni más szimbólummal – a kommunista terror alatt művészi tökélyre emelkedett. Ilyen alakulatra, az emberi gonoszság ilyen perfekciójára az emberiség történetétlen nem akadunk; épen azért erősen hiszem, hogy a terror, mint társadalmi jelenség, már a delelőjét elérte, a kommunista terror brutális formája nem fejleszthető, s arra már csak az enyészet várhat. S reméljük, hogy ha az emberiség a világháború kataklizmájából teljesen kivergődik, a terror helyét az erkölcs korlátain belül mozgó szellemi és fizikai munka nemes versengése fogja elfoglalni. Ennek hajnalhasadása azonban csak akkor lesz látható, mikor már a társadalom örökös rengése megszűnik s a morális élet talaja megszilárdul, hogy azon az új világregend felépülhessen.

3. A terror fajai.

A. kifejtettekben látható, hogy a terror a csoportélet minden fejlődési fokán feltalálható; s a jakobinusok és kommunisták terrorja csupán annak hypertrophiája, De a társaséletben mindig volt és mindig lesz. Legfeljebb azt remélhetjük, hogy a kultúra s az erkölcsi szolidaritás fejlődésével annak eszköze, célja s tartalma lesz más. A jakobinusok és kommunisták azt elvadult, nyers s képzeletet fölülmuló durva formában a művelt osztályok kiirtására használták fel, az erkölcsi érzések fejlődésével, s finomodásával és a társadalmi élet racionalizálásával reméljük, oda fog az fejlődni, hogy lassanként a rémítés formáját elhagyja és erkölcsi szuggesztív hatásokkal igyekezik a brutális kényszert helyettesíteni. Hatalomra törtetés helyett pedig az egyetemes kultúrának, műveltségnek s jólétnek szegődik szolgálatába.

Ha a terror fajain futólagos szemlét tartunk, meggyőződünk róla, hogy a terror a szociális életnek szükséges alkat-eleme; anélkül el sem lehetünk, mert ha – mint láttuk – a csoportéletnek végső forrása az önzés, bizonyos, hogy az ha már részben átalakult is társadalmi ösztönné s ennek segítségével létrehozta a társadalmi szolidaritást, annak vékony burkolatát nem ritkán áttöri, vagy legalább is azt igyekszik áttörni. Ilyenkor a csoportélet érdekében szükséges a félelem felhasználása. Sajnos a félelem felhasználásának útja nem mindig a morál ösvényén halad; hanem – főképp, midőn

a társadalmi életben egyensúly zavarok keletkeznek, – zezugos kiugrásokat tesz; ilyenkor azután nem a szociális életnek, hanem a rendbontásnak tesz szolgálatot. A megfélemlítés alábbi osztályozásából mindenütt kiérezhető, hogy melyik faja a terrornak halad, a kultúra s morál útján s melyik tér le arról s áll antiszociális érdekeknek szolgálatába.

1. A terror *terjedelme* szerint lehet egyéni és csoport megfélemlítés ; ha a terrort egyén egyén vagy csoport csoport ellen” használja. Az egyéni terror ismét lehet kétoldalit vagy egyoldalú. Előbbi esetben egy ember áll egy emberrel szemben, utóbbi esetben pedig csak egyik oldalon van egy embei, a másikon több. Elméletileg a leigázó is lehet több vagy egy ember, a leigázott is. Gyakorlatilag azonban csak a legritkább eset az, midőn egy ember többet képes akarata alá hajtani, ez rendszerint csak akkor lehetséges, ha a terrorista állig föl van fegyverkezve; a megtámadottak pedig fegyvertelenek; asszonyok, gyermekek, vagy tehetetlen öreg emberek.

Az egyéni terrornak nagyobb szociális jelentősége nincs, főleg ha az izoláltan lép fel. Legtöbbször tehát csakis a büntetőjog keretébe tartozik s mint kényszerítő bűncselekmény (zsarolás, rablás stb.) esik értékelés alá. Ha azonban, csoport lép fel egyén vagy csoport ellen, akkor az már a szociális jelenségek körébe tartozik s a kollektív kriminalisztikai érteken felül társadalmi jelentősége is van. Ilyen eset az pl” midőn a sztrájkolok a gyárost; a felizgatott tömeg a politikust, vagy hatóság tagját; a fanatizált mob, a más valású lelkészt támadja meg.

Igazi szociális s nem ritkán történelmi jelentőségű azonban a csoportok terrorja, mikor csoport csoporttal; osztály osztállyal áll szemben, s nem múló hirtelen fellobbanás, hanem „tervszerű előkészítés” váltja azt ki. Typusa ennek a kommunisták terrorja, mely nem momentán, átmeneti célra, hanem állandó italomra törekszik. Itt már élet-halálra megy a küzdelem; a társadalom szükségképen két részre szakad; s mindenkinek vagy egyik vagy másik táborba kell tartozni. Az egész társadalmat felkavaró harc és küzdelem nem túri a semlegeseket; mert azok legjobb esetben is gyanúsak. Vagy egyik vagy másik párthoz kell tartozni szükségképen. A terrornak ez a legszörnyűbb formája. Sokáig azonban ez a kölcsönös terrorizálás nem tarthat, mert ez tulajdonképen nem terror, hanem legvadabb s késhegyig menő harc; aminek borzasztóságát fokozza az, hogy nem külső ellenség támad, mely elől lehetséges a visszavonulás, hanem az azelőtti időkben vagy talán az előbbi órában még békésen együtt élő emberek

közt hirtelen tör ki a polgárháború, melynek tünetét ne is figyeltük meg vagy nem vettük észre és nem ismertük fel. Az ilyen harc tömeges mészárlásokban áll, s az »igazi terror tulajdonképpen akkor kezdődik, mikor az egyik felekezet a másikat leteperi. Mielőtt a rend annyiban helyre áll, hogy felismerhető, melyik a győztes, kezdetét veszi a terror. Így volt a francia, forradalomban a girondisták és hegypárt közt. Mindjárt a konvent megnyitása után kitört a küzdelem s a girondisták lassanként mindig jobban és jobban elvesztik a talajt lábuk alól; majd perbe fogják őket, egy részük elmenekül, egy részüket pedig 1793 okt. 31-én vesztőhelyre hurcolják. A jakobinusok uralma ekként megszilárdul, – dühöng a terror féktelenül. Ugyanez a folyamat játszódik le Berlinben is a Spartacusok merényleténél, ahol azonban a felforgatók maradtak alól. Megisméltódott ez nálunk is, itt azonban a vérengzés elmaradt, mert Károlyiék három napon át elnémították a sajtót; ezalatt a kommunisták kezére játszották át a hatalmat; s mikor 1919 március 22-én a lapok megjelentek, borzalommal és tehetetlenül olvastuk, hogy a proletárdiktatúra vette át az uralmat, amikor már a karhatalom teljesen a proletárok kezében volt.

Még nagyobb körvonalakban mozog a terror, midőn az az államok közti összeütközésekből vagyis a háborúból bontakozik ki; mikor a legyőző a legyőzöttet kényszeríti térdre, s hajtja igája alá. Erre szomorú tapasztalatunk volt a közelmúltban a román megszállás alatt.

2. A terror tartalmára tekintettel ismerjük a politikai, társadalmi, vallási, gazdasági stb. terrort, aszerint, amint egyik vagy másik társadalmi érdekért foly a küzdelem. Politikai terrort éltünk át az elmúlt években, mikor a küzdelem a magyar vezényszó, majd később a választójog cégére alatt folyt. Mindkét esetben a kisebbség hatalomra jutása volt a cél s a közönség közé dobott jelszó az eszköz, mely olyan szerepet vitt, mint a lép a madárfogásnál. A hiszékeny, kritikátlan, lobbanékony és naiv közönség közé dobták abban a hiszemben, hogy ennek segélyével a kisebbség szekere elé engedi magát fogni s ezen a téren a parlament erődítményeiben elhelyezkedett többség terrorizálására s arra lesz felhasználható, hogy a hatalmat a többség kezéből kicsavarják. Gazdasági terror tisztán ritkán lép föl, leggyakrabban keverve van az politikai terrorral. Ilyenek a különböző sztrájkok, melyeknél akkor domborodik ki a tiszta gazdasági terror, ha az csupán béremelésre vagy a munkások gazdasági helyzetének javítására törekszik, a politikai hatalomért való küzdelem kikapcsolásával. Vallási terrorra a középkorban s később, az ellenreformáció korában különböző formákban különböző kegyetlenség! fokozatokban akadunk. Ezek a főbb fajtái a

tartalom szerint osztályozott terrornak. De ezen kívül még számtalan faja van a rémítésnek a tartalom alapján disztingválva; annyi, ahányféle érdekviszony képzelhető az egyes és csoport; vagy csoport és csoport közt. A tudomány és művészet vértanúi mind csak azt bizonyítják, hogy alsóbbrendű értelmi és esztétikai alkotások világában is ép úgy szerepe van a megfélemlítésnek, sőt rémítésnek is, mint a nyers hatalomért folytatott küzdelemben. Vagy nem erkölcsi terror-e az, mikor valamely tudományos vagy művészi irányzat érvényesülésének, valamely színdarab előadásának, vagy művész fellépésének útját vágják részint a sajtó, részint az utca felhasználásaival!

3. A terror nagy változatosságot s intenzitási különbségeket *tüntet fel a rémítésül használt eszközök szerint*. Miután a terror lényegileg az akaratnak más vagy mások akaratára alá helyezése meghatározott célból félelemkeltés révén; s miután számtalan intenzitása van az akaratnak, ami nemcsak egyénről egyénre változó, hanem különböző az népfajok, műveltség, foglalkozás, kor s nem szerint is, ebből következik, hogy a félelemkeltésnek is számtalan eszköze van. Rendszerint azonban a megfélemlítő tapasztalataiból és saját magából indul ki; ezenfelül biztosan el akarja célját érni. Következésképp olyan eszközöket fog választani, ami előre láthatólag biztosan célra vezet, amit alább a terror eszközeinél behatóbban fogok tárgyalni.

Osztályozás látószögéből nézve a dogot, meg lehetne különböztetni a *fizika és erkölcsi terrort*. A fizikai terrornál a félelemkeltés eszköze a testre való hatás; az eszköz tehát vagy az életet vagy a testi épséget vagy a szabadságot veszélyezteti; s ennek végrehajtásánál használt eszközök is a fizikai világból valók. Ilyen: rablásnál, zsarolásnál az öléssel való fenyegetés; a bolsevizmus terroristájánál a Dunába dobással megcsonkítással, testi kínzással való fenyegetés, amiben az inkuizíció borzalmaival versenyeztek. Az erkölcsi terroir nem a fizikai életet s testi épségét, hanem szellem) életünk nyugalmát, érzelmeinket s erkölcsi életünket veszélyezteti. Típusa ennek a zsarolás, mely az ember családi boldogságát s nyugalmát; hivatali tekintélyét s állását; társadalmi nimbuszát és polgári becsületét teszi ki veszélynek. - Kollektív erkölcsi és gazdasági, de nem egyén, hanem az egész ország ellen irányuló terror az amszterdami nemzetközi munkásszervezet által ellenünk rendezett bojkott, mely szerint Hollandiában a nemzetközi munkások kongresszusa elhatározta⁹ hogy Magyarországot minden forgalmi eszköz

⁸ Az 1920. évi június 17-iki lapok szerint ezzel a kérdéssel a nemzetgyűlés június 16-án behatóan foglalkozott.

és a posta terén bojkott alá veszi, ami kétségtelenül a tőlünk külföldre szökött kommunisták pokoli aknamunkájára vezethető vissza. Ilyen távoli erkölcsi terror érezhető ki *Benes* cseh külügyminiszter nyilatkozatából, mely szerint a csehek, románok, s jugoszlávok lesznek a magyar békeszerződés őrei!¹⁰ Undok, aljas és lealázó erkölcsi terror volt az is, midőn a kommunisták népbiztosai a Vörös Újságban arra hívták fel a házmestereket, viceházmestereket és cselédeket, hogy a burzsoá lakók viselkedését ellenőrizzék; tartsák számon, hogy kik járnak hozzájuk; sok látogatójuk van-e, s egyáltalában nem gyanús-e magukviselete. Hasonló erkölcsi terror volt az, mikor a bíróság tagjait arra kényszerítették, hogy a vörös katonák közé lépjenek be; hogy május 1-én a kommunisták vörös díszmenetében résztvegyenek; hogy a bűnperek likvidálásánál referáljanak a két munkásból s egy züllött ügyvédjelöltből, mint elnökből álló bizottságban; s hogy a papi javak összeírásánál a felsőbbíróság tagjai részt vegyenek stb.

Lehetne még a terrort az eszközök látászögével azon az alapon is osztályozni, hogy mily életjavak veszélyeztetése van kilátásba helyezve. Ez az osztályozás azonban igen aprólékos volna, a részletezés helyett tehát csak azt emelem ki, hogy a megfélemlítés rendszerint csak egy vagy egyes életérdekeket támad meg; kivétel ez alól a kommunista terror, mely minden és pedig úgy morális, mint fiziológiai életérdekeket bevont a remítes körébe. Úgyszólván nem volt életfunkciójuknak egyetlenegy megnyilvánulása sem, melyet a kommunisták a remítes keretébe nem vontak volna. Teljesen meg volt a művelt ember bénítva, fizikailag s erkölcsileg, a terror gépezetének változatosan, de mindig elevenbeágó pokoli működésétől. És, ha most visszagondolunk a rémuralom napjaira s az erkölcsi tortúra minden fájára, amit a műveletlen, bestiális hordák alkalmaztak finoman cizellált, művelt lelkű emberek ellen, méltán csodáljuk az idegrendszer teherbírási képességét,

A terrornál meg kell különböztetni annak különböző intenzitási fokát. A remítes erejétől függ, hogy az teljesen lenyűgözi-e a megtámadottat; vagy némi erkölcsi szabadságot fennhagy; – vagy teljesen hatástalan. Ez utóbbi esetben remítéstől nem is szólhatunk, mert annak legfőbb ismérve az akarat lenyűgözése s megbénítása hiányzik. A fizikai erőszak sem tartozik ide, mert az már nem a veszély valószínűsége, hanem annak megtestesítése. A megfélemlítés a valósággal, a realitással szemben olyan, mint az előkészületi cselekmény vagy kísérlet a bevégzéshez viszonyítva. Hogy a meg-

¹⁰ Budapesti Hírlap 1920 június 9.

félemlítő teljesen lenyűgözi-e az akaratot vagy sem, az függ annak céljától, hatalmától s a felhasznált félemlítés eszközének minőségétől stb. Ha a cél csak az akarat teljes megtörésével érhető el és erre képes a kényszerítő, a megfélemlítő az akaratot teljesen gúzsbaköti. Ellenkezőleg részben bizonyos mozgási szabadság megmarad. A félelemkeltés gyengébb foka soha sem altruizmusból vagy részvétből keletkezik, hanem vagy annak felismeréséből, hogy a kitűzött célnak kisebb megfélemlítés révén is inkább aláveti magát az ember, hogy sem kitegye magát a fenyegetés megvalósításának, vagy mert a terrorizáló nagyobbfokú kényszert nem képes alkalmazni. – A kényszereselelményeknél s magatartásoknál ugyanis a kényszerített részén az ösztönöknek, vágyaknak, szükségérzéseknek két egymással szöges ellentétben álló faja kerül egymással összefüggésbe. Egyik vonzó, másik taszító mozgási törekvéssel van telítve, egyik kellemes, másik kellemetlen. Az egyik állapotot megakarjuk őrizni, a másiktól szabadulni kívánunk. Ámde a remítés fellépése folytán a két tudat tartalom oly korrelációba kerül egymással, hogy egyik csak a másik feláldozása révén maradhat meg. A megfélemlített tehát behódolás előtt mindig azt mérlegeli, hogy mikor vészit kevesebbet s mikor nyer többet, – akkor-e, ha kiteszi magát a félemlítés tartalmát képező veszély megvalósításának, s megmenti a kellemes állapot feltételeit, vagy akkor, ha ezt áldozza fel, hogy a fenyegetéstől megszabaduljon. Hasonló axiológiai folyamat pereg le a megfélemlítő mentalitásában is, annál nagyobb erőkifejtést tesz a megfélemlítésnél, – ha ez „képességétől s hatalmától függ, – minél nagyobb előny kecsgetteti és minél ellentétesebb érzelmek váltják ki a terrort, és megfordítva.

Zsarolásnál a zsaroló annál durvább eszközökhöz fordul, minél becsesebb s kompromittálabb titok van a birtokában; a rabló annál vakmerőbb, minél nagyobb kincshez vei juthatni; szemérem elleni büntettnél annál kitartóbb és erősebb az erőszak, a fenyegetés minél nagyobb a nemi ösztön s minél ingerlőbb s csábítóbb az asszony; a bolsevista annál vadabb, minél ellentétesebb osztályhoz tartozik a szerencsétlen áldozat s minél jobban bővelkedik anyagi s erkölcsi életjavakban. Ezért voltak különösen kegyetlenek a terroristák a papokhoz, mert ezekben a maguk durvaságával szemben a szelídség s jóság apostolait látták; a csendőrökhöz, s katonákhoz, mert azok a rend bástyái voltak; a gazdagokhoz, mert ezek földi javakban bővelkedtek; az arisztokratákhoz, mert azt hitték, hogy a földi javakon kívül ezek dúskálnak leginkább az erkölcsi javakban s műveltségben, amit legjobban szerettek volna megszerezni, ami azonban sem nem rabolható el sem nem kommunizálható; sőt az a hangzatos frázi-

suk sem alkalmazható reá, ami izgató beszédekben, plakátaikon, lapjaikban úgy burjánzott, mint a paraj, hogy: „szociális termelésből fakad a jólét”. Jól lehet minden tettük csálás s minden szavuk a tömegek megtévesztésére szánt képmutatás és hazugság volt, azt még sem merték állítani, hogy a műveltség – ami után legjobban áhítottak lelkük mélyén – szociális termelés útján előállítható.

5. A terror lehet távoli vagy közeli. Úgy a távolság, mint a közelség vonatkozhatik a térre vagy időre. Mindkét esetben kisebb a távoli terror félelemkeltő ereje, mintha a következő pillanatban, vagy közvetlen fenyeget a veszély. Nem a túlvilági büntetésé gondol a tolvaj, hanem a fegyházra, különösen, ha már azt megpróbálta; az adóvallomásnál hamis vallomást tevő polgár sem attól fél, hogy kitudódik s polgártársai megvetik, hanem a közeli bírságtól; az Amerikában partra szállt katonaszökevény már nem is gondol a szökés következményeire; míg aki falujának határában lappang, még árnyékában is az őtet kereső csendőrt látja. Mikor Cserny terroristái a közelünkbe költöztek, sokkal kényelmetlenebbül éreztük magunkat, mint mikor a Batthyány-palotában végezték hóhérmunkájukat, s mikor a háború folyamán az orosz bolzsevisták vérengzéseiről hallottunk, csak távoli, homályos aggodalmat éreztünk arra a gondolatra, hogy ez az epidémia hozzánk is átcsaphat; s a június 24-iki ellenforradalom után a burzsoá sokkal alaposabban s jobban tartott a vérszomjas, durva kegyetlenkedésektől, mint mikor dagadó proletárönérettel hirdették május folyamán, hogy szilárd a szovjet rendszer. Ez ugyan erkölcsi „undort váltott ki, de – az volt hihető, hogy a kegyetlenkedést oly nagy mértékben nem tartják szükségesnek.

6. A terror lehet állandó, vagy ideiglenes. Ideiglenes akkor, ha a momentán megfélemlítés végtelegbiztosítja a kitűzött cél sikerét. Állandó ellenben, ha a cél sikere csak hosszas félelemben s rettegésben tartással biztosítható. Hogy mikor forog fenn az egyik s mikor a másik, az főképp a kitűzött cél természetétől és jellegétől függ. Szabályként állítható fel, hogy minél inkább összeegyeztethető a cél az emberi természettel; életföltételeivel; s az erkölccsel, annál kisebb s rövidebb ideig tartó megfélemlítés elég annak fentartására. Így tapasztaljuk, hogy az állami kényszer, s félelemkeltés, mely a társasélettel a mai kultúrfokon mindig együtt jár, an nai enyhébb s szelídebb lehet és annál rövidebb ideig van arra szükség, minél hasznosabb, s erkölcsösebb az állami cél, minél erősebb harmóniában van az a morális érzésekkel s főképpen minél jobban felszívódik ennek felismerése a köztudatba. Hajdan a ragályos betegség elleni védekezést karhatalommal is alig lehetett keresztülvinni, ma pedig már a helyes belátás

folytán az ellenállás megszűnt s így kényszerre s fenyegetésre nincs szükség. A kommunizmus ellenben terror nélkül soha egy napig sem állhat fenn, mert ellenkezik az erkölcsessel; józan ésszel; a biológiával s az emberi természettel. Csak akkor nem volna szükségük terrorra, ha valamennyi műveit embert kiirtánának. A terror azonban ez esetben is csak pihenne s újra szükség volna rá rövid idő múlva, mert az emberi jellemek szertelenül különböző volta s biológiai eltérő szerkezete rövid idő elteltével ismét különböző műveltségű, gondolkodású, jellemű s erkölcsű osztályokat teremtene s így a terror és hóhér munka ismét megkezdhetné működését az újonnan keletkezett elitnek kipusztítása végett – az egyenlőség szent nevében.

7. Fentebb láttuk a megfélemlítés szerepét a csoportok viszonylatában. Ott arról volt szó, mikor csoport-csoporttal s – legnagyobb kiterjedésben – mikor állam áll államinál szemben (1. pont). Most azonban azt az esetet vizsgálom, mikor az állam a megfélemlítést saját polgárai irányában használja,

.Bármily teóriát fogadjunk is el az állani keletkezéséről, az bizonyos, hogy az állam a kényszer s az ennek fegyverül szolgáló fenyegetés nélkül a rendet s az állam kohézióját fenntartani nem volna képes. A törvények végelemzésben a polgároknak egymásközi csoport, osztály- és nemzetközi viszonyait s magatartásait szabályozzák. A törvények alkalmazásának pedig hatályt, tekintélyt s erőt a kikényszeríthetőség kölcsönöz. Annál nagyobb a törvény tekintélye, súlya és ereje, minél nagyobb erkölcsi tartalom van abban és minél nagyobb erővel rendelkezik az állam, s minél nagyobb bajt helyez el a fenyegetésben nem. engedelmeskedés esetén. Ez azonban – amint helyesen mondja Le Dantec¹¹ – nem a csoport s állam célkitűzésétől és akaratától, hanem ártási, károkozási képességétől függ. Hozhat az állam szigorú törvényeket, azoknak semmi értékük sincs, ha végrehajtásukhoz nincs ereje és képessége az államnak. Hogy fenyegetésre s kényszerre a primitív hordának ép úgy szüksége volt, mint a legműveltebb kultúrállamnak szüksége van és szüksége is lesz mindig, annak az a biológiai magyarázata, hogy a társaséletben az emberi ismeretek révén szükségképpen kifejlődött munkamegosztás, differenciálódás és szolidaritás korántsem szüntette meg az ember ösztöneit, önzését és egyéni szükségérzéseit, csak kény szerubbonyt tett azokra, melyeknek erőssége attól függ, hogy mily viszonyban vannak azok az objektív joggal védett közérdekkel. Minél jobban összefolyik s egybe olvad a magánérdek a közérdekkel, annál kisebb a kényszer,

¹¹ L'organisme stb. 261. lap.

s annál enyhébb a fenyegetés tartamát képező baj. Ellenkezőleg minél nagyobb az ellentét, a fenyegetésnek is annál szigorúbbnak kell lenni, mert a közérdeknek annál erősebben fog ellenszegülni az ösztöni életből kibugyogó egyéni érdek. Legsúlyosabb lesz tehát a célszerűen s értelemszerűen berendezett államban a fenyegetés ha az egyéni és közérdek szöges ellentétbe kerül egymással.

De a törvényben gyökerező állami fenyegetés minőségére és mennyiségére nemcsak az gyakorol befolyást, hogy milyen mértani viszony van a köz- és magánérdek közt, hanem az is, hogy az egyéni érdek, mely szembehelyezkedik a kollektivitással, az ösztöni élet mily mélységeiből bontakozik ki, mert minél mélyebbről száll az föl, annál régibb eredetű, s így annál erősebb, tehát annál erősebben kell az államnak is fellépni s a fenyegetés révén oly ösztönöket kell sakkba tartani és ellenmotivumként felhasználni, melyek az önző s az állam által igénybevett egyéni érdeknél is fontosabbak; tehát ezen a címen a legveszélyesebb bűncselekményeknél jogosult a halálbüntetés, mert azt ösztönök legerősebbike az életföntartó ösztön, mely előtt minden más törekvés és vágy behódol és kapitulál¹.

Vannak oly időszakok a társadalmi életben, midőn a társadalom szerkezete összeomlik, – mint most a háború után történt; vagy legalább is az erkölcs épületének falai megrepedeznek, ilyenkor a halálbüntetés veszélye sem elegendő, lia az az eljárás békés időkre szabott medrében helyeződik el. Nagyobb és rohamosabb hatás kedvéért az államok a statáriális eljárást alkalmazzák ilyen időkben, mert az sokkal gyorsabb, ijesztőbb is visszatartóbb erővel bír, mint a hosszú hónapokig folyó rendes eljárás. A statáriális eljárásnál az állam már a félelemkeltésnek azt a fokát használja, ami maximum az állam részéről.

Azonban az egyéni és közérdek összeütközésének veszélyénél e két érdek geometriai viszonyán s a magánérdek ösztönszerű genetikai jellegén kívül különösen súlyt kell helyezni arra is, hogy a társadalom s állam biológiai látószögéből nézve mily fontos az az érdek, amit védeni kell. Törvényeinknek ez az Achilles sarka. Ha azt az állításomat, hogy ebben a kérdésben a törvényeket a legnagyobb anarchia s fejtelenség jellemzi, a tények s baklövések egész légiójával akarnám bizonyítani, a törvények minden, nemével s fájánál garmadaszámra lehetne az adatokat felhozni.

A helyes, erkölcsös és célszerű értékelés hiányzik igen sok téren. Hogy csak a büntetőjog területéről vegyek példát, felemlítem, hogy a törvény halálbüntetést két esetre állapít meg: egyik a király megölése vagy annak megkísértése (Btk. 126. §. 1. p.), a másik a gyilkosság' (Btk. 278. §.). A felségsér-

tés ilyen büntetése megindokolható, mert az uralkodó nem magánegyén, hanem szimbóluma az országnak. Ehhez járni az a körülmény, hogy az uralkodó elleni merénylet a társadalom felforgató cselekményekkel lehet kapcsolatos, ez a büntett tehát eminens közérdek és pedig az állam életfentartó érdeke ellen irányul; de vannak ezenkívül a felségsértésnek, hűtelenségnek, lázadásnak esetei, melyek a kollektivitás vitális érdekeit mélyebben sértik, objektíve veszélyesebbek s enyhébben, sőt némely esetben igazán nevetségesen enyhén büntetnek. Így vagyunk az izgatással is, mely a társadalmi békéig együttélésre a legveszedelmesebb, melyből indulnak ki a forradalmak, s mely melegágya volt a kommunisták rémuralmának. Ha izgatók nem lépnek fel, egész más lefolyása lett volna az 1918 okt. 31-ike utáni időszaknak, s mégis az izgatás büntetése állam fogház, custodia honesta, a rágalmazás pedig fogház és pénzbüntetés, mely a legsúlyosabb esetben az izgatás büntetésének maximumáig emelkedhetik. Pedig rágalmazásnál csak egy ember becsülete forog szóban; izgatásnál ellenben az állam és társadalom egész gépezete van nem ritkán veszélynek kitéve.

Még ezzel kapcsolatosan azt említem fel kuriózumképen, hogy a törvény védi a magánbecsületet s hatóságok becsületét, de az állam becsülete s erkölcsi presztízse közpréda, melyhez minden piszkos” agitátor odatorúlheti sáros csizmáját, arait most, de már a forradalmak előtt is sajnálatosan tapasztaltunk a destruktív sajtóban. Az utolsó utcai leány becsületét is védi a törvény, de az államét nem; – legalább is Btkünk ezt védelem nélkül hagyja. Más törvények azonban, így pl. a német btk. 131. §-a már konstruál erre nézve büntető tényálladékot, de az nem kifogástalan s igen jelentéktelen a büntetés, holott az állam s állami intézmények rágalmazása azért veszélyes, mert a rágalmazók az állam tekintélyét, erkölcsi súlyát s így erejét aknázza alá, másrészt ezek az izgatás előfutárjai s nem ritkán az ilyen becsmérítő nyilatkozatok rejtett izgatást tartalmaznak, főképp midőn a destruktív törekvésű sajtó rendszeres hadjáratot folytat ilyen cégér alatt, amit – sajnos hazánkban is bőségesen tapasztaltunk a háború alatt ép úgy mint a háború előtt.

Ha végig pillantunk az állami félelemkeltés erősségi, intenzitási fejlődésének fokozatain, azt tapasztaljuk, hogy az époly mértékben növekszik, amily mértékben az állam szükségéi szaporodnak és az állam életfentartási követelménye ezítt a félelemkeltés fokozását szükségessé teszi. Ép olyan biológiai igazság ez a kollektív életben, mint az egyének életében. Az egyén ugyanis époly mértékben veszi jobban és jobban igénybe idegeit s izmait, amily mértékben válik nehezebbé a külső környezettel való küzdelem; amily mértékben

lesz az kedvezőtlenebb az egyéni élet fen tartására. Ugyanez áll a kollektív életre is.

A környezet kedvezőtlenebbé válása és megromlása a kollektív élet látószögéből két főokra vezethető vissza, egyik a külső társadalmi, helyesebben nemzetközi, a másik pedig belső okokban gyökerezik. A nemzetközi ok lehet a hatalmasabb állam vagy államok érdeke, mely a gyöngébb vagy gyöngébbnek vélt államra veti szemét kapzsiságból; hódítási vágyból; gazdasági előnyök szerzése okából; sértett állami önértékből; bosszúból stb. Ezekre a különböző motívumokra a történet és a most lezáródott világháború, melynek hullámzó mozgásai hosszú időközön át sok társadalmi erupciót fognak még kiváltani, bőséges adatokat szolgáltatnak. Ilyenkor a lét és nem lét kérdése kerül szőnyegre. Minél nagyobb erők csapnak össze, annál nagyobb erőfeszítést tesz a támadó s megtámadott is, ami az energiák összeütközésének természetes folyamánya, A szerencsétlen boszniai okkupáció folyamán a háború szülte erő kifejtést alig éreztük még; a társadalom szerkezete ép és szilárd maradt; hasonlóképpen a régi erkölcsi rend sem ingott meg. A mostani világháború ellenijén az egész kultúrvilágot talpra állította, sőt a gigászi teuton erővel szemben fel kellett az. antantnak vonultatni a gyarmatokon toborzott színes csapatait is. Lehet-e csodálkozni azon, hogy az erő kifejtés a lehetőség végső határáig fokozódott az antant részén; nálunk pedig a lehetőség mértékén is túl erőltették azt, aminek természetes következménye lett a központi hatalmak gazdasági, pénzügyi s erkölcsi összeomlásba. Rövidlátó emberek hol itt, hol ott keresik a mostanig szörnyűséges helyzet okát, s magyarázatát. Holott ennek csak egy természetes magyarázata van, s pedig az, hogy a társadalom biológiai teljesítőképességének határait meghaladó erő kifejtésre kény szerint ették a központi hatalmak népességét, aminek súlya alatt összeroskadt s most gazdaságilag, pénzügyileg, erkölcsileg és a kultúra látószögéből romokban hever. Ép úgy be kellett ennek az összeomlásnak következnie, amint bekövetkezik az az egyéni életben is, ha az ember fizikai s szellemi teljesítőképességét meghaladó munkára vállalkozik s eközben túlerőlteti magát.

Miután a háborús feszültség a német-francia háború óta megvan, ennek a most végső vonaglásában levő világkatasztrófának az adott viszonyok közt szükségképpen be kellett következnie. „Adott viszonyokon” a Verworn-féle kondicionizmus alapján ama komplexumok összegét értem, melyből a háború mint rezultans kibontakozott. Ebben a komplexumban vezető szerepe van a német-francia gyűlölködésnek; az angol gazdasági hegemonia eszélyeztetésének; a pánszlávizmusnak s olasz irredentizmusnak, amihez járultak más

apróbb tényezők, így pl. a minket körülvevő államcskák groteszk imperializmusa.

Ebben a világraszóló tülekedésben egységes célkitűzés csak annyiban volt, amennyiben az autant a központi hatalmakat s viszont ez az antantot akarta térdre kényszeríteni. Ezen egységes célon belül minden államnak – kicsinynek és nagynak – meg voltak individuális céljai, melyeknek látószögéből többi társait eszköznek tekintette. Ezen speciális állami érdek szorított minden küzdőfelet a legnagyobb erő kifejtésre, ami csak úgy volt elérhető, hogy minden állam saját polgáraitól a békés idők követeléseiivel össze nem hasonlítható s össze nem mérhető áldozatokat követelt.

Azt hiszem, nincs oly naivan gondolkozó ember, aki egy pillanatig is azt hinné, hogy arait az állam a háború alatt polgáraitól követelt, a polgárok azt kényszer s félelem nélkül odaadták volna tiszta patriotizmusból. Odaadták, mert a kényszer és félelem damokles kardja lebegett a fejük felett. A kényszer és félelem teljhatalmát pedig a mindenkori kormány kezére adta az 1912:LXIII. t.-c., mely a kivételes hatalomról; – s az 1912. évi LXVIII. t.-c., mely a hadiszolgálatokról szól. Ahol ezekben a törvényekben az állam követel valamit polgáraitól, minden követelés szankciója a két hónapi elzárásig s 600 K-ig terjedhető pénzbüntetésben, mint félelmetkeltő tartalommal kulminál.

A „világháború alatt minden államra nézve megromlottak a külső környezeti életfeltételek, tehát a polgárok olyan életjavaira is kiterjesztette követelését az állam, amire béke idején nem is gondolt; amily javakat pedig eddig is követelései körébe vont, így például az adó, ezt oly mértékben kénytelen fokozni a félelmetkeltés felhasználásával, ami béke idején minden fantáziát meghaladott volna.

Hasonló növekvési tendenciája van az állami kényszernek és félelmetkeltésnek belső környezeti változás esetében is. Ha gazdasági válság; munkássztrájkok; epidémia, inség, politikai válságok stb. megzavarják a belső rendet, s a társadalmi élet megszokott, harmonikus működését, a félelmetkeltés normális mértéke nyomban felszökik mint a láz a betegség kitörése esetén, mert az államnak csak egy biztos eszköze van, mely a társadalmi, közös érdekek ellen fellázadt egyének és csoportok megfékezésére alkalmas s ez – a félelmetkeltés és megfélemlítés, mely a szükséghez és körülményekhez alkalmazkodik különböző minőségben és erősségi fokozatokban.

Ezek után már most lássuk a megfélemlítés elemeit, amiről dolgozatom elején emlékeztem meg (1. §.). Láttuk,

hogy a megfélemlítés négy elem összetételéből áll, jelesül: a) a cél kitűzése; b) megfélemlítés és rémítés; e) félelem s rémülés; végül d) behódolás, vak engedelmesség.

A célkitűzést felesleges tárgyalni, mert az oly szerte-
lenül sokféle és változó, ahányféle a szükségérzete, vágya
és törekvése az egyénnek vagy csoportnak, mely félelemkel-
tés révén akarja célját a többi ember rovására elérni. Amint
nem lehet a gyönyör és fájdalom; a kellemes és kellemetlen
érzelem állapotait sem kimerítőleg felsorolni, ép úgy nem
lehet azt megközelítőleg sem megállapítani, hogy mily céljai
vannak és lehetnek a félelemkeltésnek. A legegyszerűbb
zsarolástól, mely tisztán egyéni félelemkeltés, föl a kultúr-
gyilkos kommunizmuson keresztül a legbonyolultabb kol-
lektív terrorig, amit a győztes államok, a legyőzött és meg-
szállott vagy megszállással fenyegetett államokon gyakorol-
nak, hihetetlen sokfélesége bontakozik ki a célkitűzéseknek,
amiről felvilágosít a történelem; a most befejeződő világ-
háború, a Károlyi forradalom; s a kommunizmus. Ezek kol-
lektív pszichológiai fejtegetésre nem szorulnak; legfeljebb a
hatalomvágy kielemezése s a kitűzött célok erkölcsi mérlege-
lése volna háládatos feladat; térszűke miatt azonban ezzel
nem foglalkozom, hanem reátérek a terror többi ismereteire,
t. i. a rémítés, rémülés és behódol ás kollektív pszichológiai
elemzésére.

4. A félelem.

Ámbár logikai sorrendben a rémítés megelőzi a félelmet.
a rémülést s a terrornak ezek térben és időben elkülönített
elemei, mert hiszen a félelmet vagy rémületet keltők egyéni-
leg is mások, mint a megfélemlítettek s mindig szöges ellen-
tétben állanak egymással, mégis együtt kell ezeket tárgyalni,
mert a félelem mindkettőnek feltétele. Egyiknél aktív, másik-
nál passzív irányban. Egyik azt fölkelti, a másik pedig végig-
szenvedti, de egyik sem érthető meg a félelem elemzése nél-
kül. Első sorban tehát ismerkedjünk meg a félelem élettani
s pszichikai lényegével.

„Mindenki érezte a félelmet életében, sokan közülünk a
rémülés bénító hatását is átélték már, mert hiszen az élet oly
változatos viszonyokat teremt, hogy az indulatok sokféle
fajait gyakorlatilag megismerheti mindenki.

A félelmet különbözőképen határozzák ugyan meg, de
legáltalánosabb a *Sully*, *Mosso*, és *Bain* körülírása, akik sze-
rint a félelem valamely lehetséges fájdalom vagy baj élénk
és tartós képzelet által előidézett érzelmi visszahatás”.

A félelem lényege tehát a fájdalom vagy baj képzelet.

vagyis annak felismerése, hogy valami fenyeget bennünket. Miután a szervezetünket, helyesebben perifériás idegeinket érő benyomások vagy kellemesek vagy kellemetlenek, vagy hasznosak vagy ártalmasak,¹² az ezer és ezer irányban megnyilvánuló életfunkciókra gyakorolt hatásaikban, érzelmi életünk színezete az előbbi ingercsoportoknál a gyönyör, utóbbinál a fájdalom formájában fog megjelenni. Ha azonban még csak a várakozás állapotában vagyunk, vagyis az inger még nem hatott reánk, de annak bekövetkezése lehetséges, valószínű, vagy bizonyos, akkor a hasznos ingerek a *reményt*, a károsak pedig a *félelmet* váltják ki különböző fokozatokban. A dolog természetéből folyik, hogy a félelemnek számtalan fokozata s faja van. Elkezdve az aggodalomtól, midőn még csak homályosan, bizonytalanul gondolunk a bekövetkehető bajra, föl egész a rémületig, a félelemnek hosszú s változatos skálája van, melynek erősségi fokozatai le nem írhatók, mert megfelelő szavaink hiányzanak arra, csak átérezhető, mint minden szubjektív állapot.

Az érzelmek erősségi fokozatainak mechanikáját azonban a tapasztalati lélektan meglehetősen ismeri, úgy hogy meg tudja állapítani ama föltételeket, melyektől az érzelem nagysága függ.¹³ Az érzelem nagysága pedig az érzetek nagyságának tényezőivel áll korrelációban, s mindkettő folyománya az ingerlékenység egyéni sajátosságának. Ebből kiindulva, a félelem annál nagyobb, a) minél nagyobb baj fenyegeti; minél ingerlékenyebbek idegeink vagyis minél kisebb az idegsejtek kémiai szerkezetének állandósága; c) a hirtelen reánk szakadó baj veszélye, nagyobbá s intenzívebbé teszi a félelmet, mint amelyik lassan, fokozatosan fejlődik, mert egyrészt a villámszerűleg lesújtó bajokkal szemben gondolkodásra képtelenek vagyunk; megáll az eszünk, amint szokás mondani, s így teljesen képtelenek vagyunk célszerű védekező mozgásokra, míg ha a veszély lassan közeledik, felismerjük annak lényegét és természetét, minek folytán jobban tudunk az ellen védekezni. Másrészt, mert a hirtelen reánk zúduló veszély, az idegsejtek szerkezetének gyors átalakulását s módosulását vonja maga után, mint minden gyors tempójú inger; a gyors kémiai átalakulás pedig erősebbé teszi a félelem tudat folyamatát, mert az idegsejteknek hirtelen beállott szerkezeti módosulása az előző állapothoz viszonyítva, hirtelen mutatja a tudatban a jelenlegi s előbbi állapot közti különbséget s így nagyobb a félelem is, mert az idegsejtek alkalmazkodása az: egyik állapotról a másira átmenőleg, gyorsan,

¹² A harmadik tárgyú ingerek a közömbösek, melyek érzelemmel nem járnak, ez okból emocionális szempontból olyanok, mintha nem is volnának

¹³ V. ö. *Eichet*: Psychologie generale 12-18. s 124-132.

tehát nagyobb energia felhasználásával történik, ami a tudatban mint nagyobb fokú félelem jelenik meg. Ha valamely kedves hozzátartozónk hosszan tartó halálos betegségben szenved, örökös aggodalomban élünk, amit azonban csendes megnyugvás követ a halál bekövetkezésekor, mert a bekövetkező csapás gondolatához hozzászoktunk, vagyis a fiziológia nyelvén szólva, a bekövetkező, fájdalmas esemény elviseléséhez megfelelő módon átalakultak idegsejtjeink. Ha ellenben feleségünket vagy gyermekünket, aki rövid idővel ezelőtt távozott hazulról, halálra sérülve hozzák haza, az aggodalom helyét a legnagyobb fokú rémület foglalja el, ugyancsak az imént említett fiziológiai okokból; d) annál nagyobb a félelem, minél fontosabb élet javunkat látjuk veszélyben. Ez a magyarázata annak, hogy az élet megsemmisülésének veszélye váltja ki a legnagyobb félelmet, mely a hirtelen fellépő veszélynél réműletté fokozódik, mert a legfőbb jó, az, élet. Egész fizikai szervezetünk, annak minden funkciója, s pszehikai életünk minden megnyilvánulása arra van rendelve, hogy életünket fenntartsa, A többi életjavak csak másodsorban jutnak ugyan szóhoz, de midőn ezek életjelt adnak magukról, ezek a másodrangú funkciók nem öncéljai a szervezetnek, hanem szolgálai s eszközei az egységes célnak, az életfenntartás céljának. Ez vezeti s irányítja minden lépésünket; ez minden élő szervezetnek ura, parancsolója és korlátlan zsarnoka. Nincs egy mozdulatunk, egy érzésünk, akarássunk és gondolatunk, mely közvetve vagy közvetlenül össze ne folyna s ne koncentrálódna az életfenntartás s az élet jobbá, szebbé, tartalmasabbá tételének egységes céljában ép úgy, amint koncentrálódnak a nap sugarai a gyűjtőlencse fókuszában. Miután azonban vannak közvetlen és közvetett életfenntartási célok; a félelem e) annál nagyobb, minél közvetlenebb életfenntartási folyamatainkat támadja meg a fenyegetésben levő baj veszélye. Legnagyobb tehát a félelem, ha az úgynevezett vitális szükségérzéseket támadja meg, mert ha ezek kielégítése lehetetlenné válik, fizikailag válik lehetetlenné az élet is. Ilyen közvetlen és elsőrendű szükségérzések az evés, ivás, lélekezés, alvás; egy fokkal távolabb esik a ruházatkodás, lakás stb; még távolabbiak a jóléti, fényűzési, intellektuális, erkölcsi, vallási és esztétikai szükségérzések; mert ezek kielégítése nélkül meg lehet élni, – igaz ugyan, hogy állati sorba süllyed az ember, de él. – Az állam, midőn az állami élet folytatása végett rendes viszonyok közt polgáraitól azt követeli, hogy életfeltételeiket biztosító javaikból áldozzanak fel egy bizonyos részt, rendszerint az utolsó csoportban levő javakhoz nyúl. A Károlyi-féle úgynevezett népköztársaság már a második csoport javait is megdézsmálta; a kommunisták pedig azt tűzték ki célul, hogy a burzsoát

elsőrendű életjavaitól is megfosszák, amit az élelmezés rosszabbra fordulásával a népbiztosok és mindenféle politikai megbízottak nem egyszer cinikusan hirdettek, midőn azzal vigasztalták elégedetlenkedő híveiket, hogy ha a magasztos elvért éhezni fognak is, de akkorára már a burzsoá régen éhen pusztul.

Midőn ekként futólagos pillantást vetettünk a félelem erősségi fokozataira, önkényt fölvetődik a kérdés, hogy miért vannak félénkek és bátrak; gyöngék és erősek; s jogos, erkölcsös és igazságos-e a félénkek és gyávák megvetése, viszont a bátrak és erősek tisztelete, csodálata,” nimbusszal körülvétele. Az ő érd emuk élisih'érese szükségszerű etikai, következmény-e vagy csupán évezredes társadalmi szokás, mely semmi összefüggésben nincs az egyéni akarattal, érdemetlenséggel vagy érdemmel. Mindjárt megtudjuk ezt, ha egy futó” lagos pillantást vetünk a félelem mechanizmusába.

A félelem a külső világból vagy szervezetünkben eredő ingerekből keletkezik, kivéve a rendellenes állapotokat, különösen a patológiában úgynevezett phobiákat. Az inger valamely bekövetkező bajt ad tudomásunkra, mely kiváltja a félelmet. Persze a bátorság csodálói s a gyávaság megvetői ismereteik fogyatékosága folytán úgy képzelik, hogy a bátorság s gyávaság az akarat erejétől vagy gyöngeségétől függ. S a bátor azért bátor, mert erős akarattal, a pokol ezer ördögével is szembe száll; mi g a gyáva összeomlik, nincs akarata s olyan mint a puha viasz, az erősek akarata szerint formálódik.

Bizonyos dolog, hogy a bátorság mindig imponál, meri fizikai vagy erkölcsi erő nyilatkozik meg benne; a gyávaság ellenben ritkán szánalmat, legtöbbször pedig erkölcsi megvetést vált ki. Ha azonban megkérdezzük a fizioiógiát, annak természettörvényeiből megtudjuk, hogy a bátorságot nem a metafizikai akaraterő szüli s a gyávaság sem az akaraterő hiányában gyökerezik, mert mindkettő természetes élettani folyamat, mely szükségszerűleg pereg le; s így adott esetben a bátor bátran s a gyáva gyáván, mindig akaratának hatalmán kívül álló élettani okokból cselekedett.

A félelem élettanat s pszichológiáját az újabbi időkben behatóan tanulmányozták többen; minden nagyobb pszichológiai s patológiai munka bőven foglalkozik a félelem körébe tartozó jelenségekkel.¹⁴

¹⁴ Nálunk *Moravcsik Emil* fentidézett munkájában 137. s köv. lapokon; *Griesinger*: Die Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten. *Pierre Janet*: „Les Névrosés” és „Les Obsess-iones” ugyanattól; *Ribot*: „La psychologie des Sentiments” 4. kiad., 215. s köv. 1.; *Mosso*: „La peur” *James*: „La théorie de l'émotion”, 52. s köv. 1.; *Lange*: «Über Gemütsbewegungen” 21. s köv. 1.

A félelem élettani jelenségei a bánat fiziológiai tüneteiből bontakoznak ki.

A félelem élettani jelenségei egyaránt mutatkoznak az akarati mozgás szerveinél s a test oly orgánumainál, melyeknek működésére az akarat nincs befolyással.

A bánat és félelem állapotában végtagjainkat nehezebben mozgatjuk; több erő kifejtés kell ahhoz; amely mozgásokat könnyen végeztünk jó hangulatban, nehezebben hajtjuk végre azokat lehangolt állapotban, még nehezebben félelemben; annak legnagyobb fokán pedig, vagyis a rémületben, bizonyos izmok teljesen megtagadják a szolgálatot; agy érezzük magunkat, mintha meg volnánk dermedve, vagy a földhöz volnánk szögezve. A fáradtság vesz rajtunk erőt, habár alig végeztünk fizikai munkát; s alig mozogtunk. Hányszor tapasztaltuk temetés alkalmával, hogy a gyászoló felekezete alig vonszolja magát a koporsó után, s a bánatnak ez a bágyadsága, a mozgató idegekre és izmokra való depresszív hatása még nagyobb a félelemnél s a maximumig, vagyis a teljes mozgási képtelenségig fokozódhatik a rémületnél. A bánat és félelem hangja gyöngye, a lélekzést kiváltó izmok leszállt működése folytán; a szemek megnövekszenek, kitágulnak; a bánat és félelem hatása alatt álló ember fáradt, mintha nehéz terhet cipelne, ezért mondják a szomorú emberre, hogy nehezen viseli bánatának terhét. Az animális élet, vagyis a tudat- és akaratnélküli mozgások és funkciók is módosulnak. A hajszáledények összehúzódnak, a vazomotorikus idegrendszer ezeket szűkebb terjedelemben húzza össze, minek folytán a unom véredényhálózatból kiszorul a vér, vérszegénység áll be, aminek következménye a sápadtság, az izmok pettyhüdtisége, ennek folytán az arc beesettnak látszik s úgy tűnik fel, mintha az ember hirtelen megsoványodott és megöregedett volna. A hajszáledények összehúzódnásának s az ennek folytán beállott vérszegénységnek további következménye az, hogy fázik az ember s hideg borzongást érez. Sokan panaszkodtak a bolsevista terror alatt, hogy mindig fáznak; ez a félelem fiziológiai hatása volt. Bánatban és félelem hatása alatt a szájpadszár és nyelv száraz lesz a mirigyek lecsökkent működése folytán, minek következtében keserű íz keletkezik a szájból. Bizonyára ez a magyarázata a „keserű bánat” elnevezésének is. A vérszegénység azonban nemcsak a fizikumra, hanem a pszichikumra is hatással van, a szellemi működés lassúbbá válik, az asszociációs folyamatok nehezebben peregnek le; valószínűleg azért, mert az anémia folytán az asszociációs idegrostok működése is nehezekebb, aminek következtében a gondolatok s eszmék járása kelése vontatottabb. Ehhez járul az, hogy a félelmet okozó inger vagy képzet erősen befészkel magát tudatunkba, monoideizmust teremt, amely a másra gondolást

lehetetlenné teszi, mert a figyelem központját nagy erővel megszállva tartja a félelem tárgya, belekapaszkodik, mint a pióca az ember testébe.

A félelemnél s még inkább a rémületnél az izmok görcsös összehúzódása nem szorítkozik a véredényekre, hanem kiterjed a többi izmokra is. Főképen ebben különböznek a bánat és félelem élettani tünetei egymástól.¹⁵ Amily mértékben fokozódik a félelem, s lesz rémületté, – mondja *Darwin* az indulatok keletkezéséről szóló művében,¹⁶ – ép úgy növekszenek a félelem élettani jelenségei is.

A félelem élettani tünetei kiterjednek a szervezet más részeire is, így a vesékre, húgyhólyagra s belekre, ennek következménye az, hogy félelemben a vese, hólyag s belek görcsösen összehúzódnak s bekövetkezik a gyakori vizelet s bélsár kiürítése.¹⁷ Vizsgáló gyermekeknél s harcba menő katonáknál gyűjtöttek erre nézve a fiziológusok érdekes adatokat.

A félelem élettani tünete az is, mikor azt mondják, – erős túlzással, – hogy félelmében ég felé állt a haja, vagy összeborzadt és libabőrös lett a teste. A félelem ilyen tüneteit már az ótestamentom korában is megfigyelték, mert Jogkönyvében olvassuk, hogy: „Szó lopódzék hozzám s valami nesz iit meg abból fületem. Éjjeli látásokon való töprengések között, mikor mély álom fogja el az embereket. Félelem szállá reám és rettegés s *megreszkettető* minden csontomat. Valami szellem suhant el előttem s *testemnek szőre felborzolódék*”. (Jób könyve, 4-ik rész, .13-15.)

A fiziológiából ma már tudjuk ezeknek az élettani jelenségeknek is az okát. Amint *Mosso* érdekesen leírja,¹⁸ a mirigyek a bőr felületére izzadságot s zsírsanyagot szorítanak ki a pórusokon keresztül. Testünkön minden hajnak s szőrszálnak megvan egyéni szerkezete, mirigye, izmai s idegei. Már most, ha veszély esetén a mozgató idegek működésbe jönnek, azok a mikroszkopikus apró izmokat összehúzzák, minek folytán a mirigyek váladéka kiömlik. Innen keletkezik a félelem hideg verejtéke, a libabőr s a hajszálak felborzolódásának érzése, amint már Jób könyvében olvassuk a félelemnek ezt a tünetét.

A félelemnek most említett fiziológiai tünetei az állatokon is észlelhetők; hasonlóképp közösek állatnál, embernél a rémület legnagyobb fokának izombénító tünete. Hogy a hirtelen reánk zuhanó rémület nemcsak az izmoknak tehetetlenségével járó

¹⁵ V. ö. Lange i. m. 21. 1.

¹⁶ V. ö. *Origines des Emotions* 290 és 292. és James i. m. 53. lap.

¹⁷ *Mosso*: i. ni. 137. s köv. l.; Lange i. m. 25.

¹⁸ La penr 139 s köv.].

¹⁹ U. o. 154. s köv. 1.

görcsös állapotot váltja ki, hanem gyakran halált okozhat, azt *Mossa* számos példával illusztrálja.

Látjuk tehát, hogy a félelem és rémület fiziológiai folyamatokkal kapcsolatos; s amit mi mint félelmet vagy rémülést érzünk, az nem más, mint az élettani folyamatnak hatása, tudatunkban való megjelenése. *Lange* és *James* ez alapon. vazomotorikus változások segítségével magyarázzák az érzelmek s indulatok keletkezését, fejlődését s eltűnését, amihez igen közel áll *Ribot* és *Sergi* is.²⁰

Ez a tan, amit *Ribot* az érzelmek fiziológiai tanának nevez, röviden szólva a következő: Az intellektualista pszichológia, mely igen régi eredetű, de *Herbart*tal érte el fénykorát, s kevés kivétellel a németeknél ma is uralkodó, azt tanította, hogy azért sírunk, mert szomorúak vagyunk; a fiziológiai iskola ellenben azt tanítja, hogy azért vagyunk szomorúak, mert sírunk. Vagyis az intellektualistáknál prius az érzelem s ez váltja ki a kapcsolatos élettani folyamatokat; a fiziológiai iskola szerint ellenben megfordított a sorrend. Először jönnek az élettani jelenségek, melyeknek reflexe gyanánt alanyi hatásaként megjelenik az érzelem a tudatban.

Vegyünk egy anyát, aki hírt vesz, hogy gyermeke meghalt s azt siratja, Az intellektualisták s fiziológiai iskola hívei a dolog természetének megfelelőleg megegyeznek abban, hogy az érzelmeknél első az értelmi folyamat, vagyis a felvett példában, hírül vétele a gyermek elhalálzásának. A sorrend azonban a második és harmadik lépésnél cserélődik fel. Eszerint a fiziológiai iskola azt tanítja, hogy az érzelem az élettani folyamatból bontakozik ki, az intellektualisták pedig azt hirdetik, hogy az élettani folyamatot az érzelem váltja ki.

Ezek után már most tisztában vagyunk azzal, hogy – az érzelmek mindkét iskolája szerint – bizonyos értelmi folyamat, érzet, inger, hír hallása, valaminek az olvasása vagy eszünkbe jutása kell ahhoz, hogy a félelem és rémület folyamata meginduljon. Ebben nincs nézeteltérés. Még a félelem patológiás formáinál, a phobiáknál is fél valamitől az ember, t. i. a téveszméktől s képzetektől; szóval a félelem alanyi ugyan, de mindig valami tárgyi tartalomból bontakozik ki. *Ez a tárgyi tartalom nem függ tőlünk, hanem akarattunkon kívül esik.* Ha gyermekünk súlyosan megbetegszik, jó barátunkat valami katasztrófa, fenyegeti; vagy midőn a kommunisták azzal fenyegettek, hogy elhurcolnak vagy lakásunkból kidobnak, mindezek a dolgok, mint külvilági jelensé-

²⁰ V. ö. *James* és *Lange* id. m. továbbá *Dumas* bevezetését *James* említett művéhez; valamint *Ribot*: „La psychologie des Sentimentes” 1903. évi kiad. IX. 1. Ugyanezen alapon áll *Sergi* is: „Les émotions” c. művében, aki *James* és *Lange* elméletét kibővíti az esztétikai érzelmekkel is.

gek, akaratunkon kívül jutnak tudomásunkra. Hasonlóképp kicsúszik akaratunk hatalmi köréből a félelmet kiváltó okok ama csoportja is, mely alanyi természetű, s eszmékből, képzetekből vagy asszociációkból bontakozik ki. Hány túlfeszíteti idegzetű nőtől hallottam a kommunisták bukása után remegve emlegetni, hogy mi lesz, ha a kommunisták ismét hatalomra jutnak. Íme, tisztán szubjektív folyamatból egy borzalmas korra való visszaemlékezésből bontakozik ki a félelem mechanizmusa. Senki sem állíthatja, még a legerősebb s legtúlzóbb híve sem az indeterminizmusnak s az akarat metafizikai entitásának, hogy az eszmék, gondolatok, képzetek keletkezése és felelevenedése az akarat hatalma alatt áll. Célokát kitűzhetek, pl. elhatározhatom, hogy valami tárgyról irai fogok, meghatározhatom dolgozatom főbb irányait is, de az akarat képtelen az asszociációs folyamatokat szabályozni; s eleve meghatározni azt, hogy az eszmetársítás gépezete mily eszméket s gondolatokat fog a tudat alatti világ titokzatos mélyéből felszínre hozni. Úgy vagyunk ezekkel, mint a halász, aki sohasem tudja, mi akad a hálójába; kiveti hálóját s kíváncsian lesi, várja, hogy mi kerül felszínre a víz mélyéből. A szellemi munka is olyan, mint a halászat, csak hogy itt a halászt az akarat képviseli, mely kitűzi a szellemi munka célját s irányát, de másra már képtelen. Hogy azután a megindított asszociáció lapos közhelyeket, elcsépelet, ismert dolgokat vagy új eszméket, ragyogó gondolatokat s addig fel nem ismert igazságokat, halász-e ki a tudatalatti szellemi raktárból, az nem az akaratól, hanem a raktár gazdagságától vagy szegénységétől; emléképeink, tapasztalataink s ismereteink sokaságától vagy hiányosságától; az asszociációs idegrostok fejlettségétől, kicsiszoltóságától s azok kapcsolódásainak változatosságától függ. Eme szellemi energiák feltámadásánál s csatasorbaállításánál, a teremtő képzelet csodálatos és bonyolult munkájánál olyan szerepe van az akaratnak, mint annak, aki bányában robbantást végez, vagy a forradalmárnak, aki felgyújtja a társadalmat, – egyik sem tudja, hogy *tettének* mi lesz a következménye. A bányász nem tudja azt, hogy drága köveket, nemes fémet, vagy értéktelen köveket hoz-e felszínre a robbantás s a forradalmár sem tudja, hogy a békés élet felgyújtott épületének helyén remek új palotát emelnek-e az utódok, vagy romok, üszkös gerendák, nyomor s szenvedés marad csak utána.

De nem vethetők akaratunk alá az élettani folyamatok sem. Hiszen fentebb láttuk a fiziológia tapasztalati igazságait, melyek szerint a félelem az akarat alá tartozó s azon kívül eső izmokkal s élettani folyamatokkal van kapcsolatban; láttuk azt is, hogy minél nagyobb a félelem, azok az izmok, melyek rendszeren akaratunk vezetése alatt állanak, annál jobban ki-

siklanak akaratunk hatalmi köréből. Könnyen megérthető tehát, hogy az akarat a fiziológiai folyamatokra befolyással nem lehet. A félelemnek s általában az érzelmeknek élettani jelenségei, amiket közönségesen kifejező mozgásoknak szokás nevezni, kívül esnek az akarat uralmi területén. Ha bánatunk van, ha rettegünk, ha haragszunk, ha örömről van vagy aggodalmak gyötörnek, hiába akarjuk a legnagyobb önuralommal s önfegyelmellettéssel a kifejező mozgásokat megszüntetni, nem vagyunk arra képesek, s ha nagy erőfeszítéssel ezek eltűnnek, ezek eltűnését nem az akarat idézi elő, hanem azon körülmény, hogy az erőfeszítésben az érzelmet kiváltó tudattartalomról a figyelem elterelődik s így megszűnik az érzés, de előbb eltűnnek a kifejező mozgások, melyek az érzést létrehozták.

Jamesnek ezzel kapcsolatos érzelmi törvénye így szól: „Ha a kifejező mozgások, vagyis az érzelmek fiziológiai jelenségei megszűnnek, eltűnik az érzés is s csupán az értelmi jelenség marad meg, mint közömbös tudattartalom, melyből az érzés kibontakozott.”²¹ Nagy lelki fájdalomban, mély bánatban, amint tünedeznek a levertség! s egyéb fent ismertetett testi állapotok, ép oly mértékben könnyebb a fájdalom. S midőn azt mondjuk, hogy az idő meggyógyít minden fájdalmat, tulajdonképpen azt állapítjuk meg, hogy idők múltán a bánat élettani jelenségei eltűnnek; s a végtelen fájdalomból, mely megöregedettnek, megsoványodottnak tüntette fel a sors esapasa alatt roskadozót, csak a szomorú esetre való érzelmi szín nélküli visszaemlékezés értelmi folyamata maradt meg. Így vagyunk a többi érzéssel is, tehát a félelemnek s rémületnek is ez az élettani törvénye; amint elmaradoznak a kifejező mozgások s egyéb élettani jelenségek, ép úgy gyöngülnek az érzések is. Amint megszűnik a félelem oka, eltűnnek a kifejező mozgások s megszűnik a félelem.

Mint említve volt, az intellektualista felfogás ellentétes sorrendbe állítja be a félelem alanyi jelenségeinek s az élettani folyamatoknak egymásutóját s azt mondja, hogy nem a fiziológiai folyamatok hozzák létre a félelmet, hanem a félelem s általában az érzelmek váltják ki a fiziológiai folyamatokat. Hogy miért csatlakozom a fiziológiai felfogáshoz, annak megokolása nem tartozik ide. mert hiszen ez a szellem és test kölcsönhatásának nagy problémájával kapcsolatos, én pedig nem ezt, hanem azt a kérdést vettem fel, hogy' a félelem az akarat alá vethető-e, vagy sem, vagyis, hogy érdem-e a bátorság s erkölcsi gyarlóság-e a félénkség. Ha az élettani folyamatok akaratunk alá helyezhetők, akkor hitványság a félénkség s erény a bátorság. Ámde tapasztalatainkból tudjuk, hogy

²¹ „Psychologie”, übersetzt von M. Dürr. 379. lap.

nem vagyunk urai érzelmeinknek s indulatainknak, hanem ellenkezőleg, azok a mi zsarnokaink s akarataink törpe és tehetetlen azokkal szemben; sőt az akarat pszichológiájából tudjuk, hogy épen ellenkezőleg a vágyak s érzelmek fonásából bontakozik ki az akarat. Aki tehát azt hiszi, hogy erős akarat az érzelmek s indulatok élettani jelenségeit elnyomhatja, az bátran elhiheti azt is, hogy a gyermek nem az apától és anyától származik, hanem megfordítva, a szülők származnak a gyermekektől. Midőn az akarat szembeszáll az indulatokkal, ez csak látszat; valójában ellentétes vágyak s érzelmek lépnek fel s ezekből bontakozik ki az akarati folyamat; de nem ez, hanem az ellentétes vágyak, törekvések, érzelmek s mozdulatok nagyobb energiája viszi el a győzelem pálmáját. Mondjuk az anyának, hogy ne sirassa gyermekét; a gyermeknek, hogy ne bánkódjék az anyja után; az impulzív, lobbanékony embernek, hogy legyen megfontolt és nyugodt; a nyugodt, flegmatikus embernek, hogy szeleburdiskodjék; s ha magyarázzuk neki az akarat hatalmát, elhatározhatja magát a legbölcsebben; de elhatározása, eloszlik, mint a szappanbuborék, összeomlik, mint a kártyavár, az első benyomás hatása alatt. Így vagyunk a bátorsággal s a gyávasággal is; a bátor csak hősiezen, a gyáva csak gyámoltalanul és félenken viselkedhetik; egyszerűen azért, mert az egyéni érzelmek jellege és természete az egyéni diszpozíciótól; az idegrendszer kémiai szerkezetétől, állandóságától s változékonyságától függ. Mindenki úgy cselekszik; úgy érez; gondolkodik s akar az élet minden pillanatában, amint az idegrendszer hihetetlenül bonyolult és finom szerkezete azt szükségképpen kiváltja. A jelen fizikai és pszichikai funkciót az egyén múlt és jelen szerkezete s a környezet határozzák meg; aki mindig gyáva, vágy bátor volt. az ma is az, hiába akar más lenni, nem képes rá, mert az akarat is a szervezet funkciója. Akarni tehát adott esetben, a jelen pillanatában csak úgy lehet, amint az akaratot a szervezet a környezettel összefüggésben kiváltja. *De igenis leltet akarni azt, hogy az akarat a jövőben másképen akarjon.* Ezt elérjük a szokás, nevelés s fejlesztés útján s pedig nem azért, mintha ezen a réven egy metafizikai új akaratot teremtenénk hanem azért, mert a szoktatás, vagyis hasonló funkciók sorozatos ismétlése, amint a lamarkizmus tanítja, átalakítja szervezetünket s idegrendszerünket. Következésképp az idegsejtek módosult szerkezete másképp fogja az érzelmeket kiváltani, mint az előtti szerkezetében.

Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy az akarat sem a félelem okát és pedig sem külső, sem belső okát nem képes módosítani, de néni képes módosítani azokat az élettani folyamatokat sem, melyek az intellektualisták szerint az érzelmekből bontakoznak ki, a fiziológusok szerint pedig ellenkezőleg

az, érzelmeiket létrehozzák. Az az utolsó kérdés vár még megoldásra, hogy t. i. az akarat izoláltan mint tudatelemet képes-e a félelmet s általában az érzelmeiket – eltekintve azok okától s fiziológiai föltételeiktől – szabályozni csökkenti vagy növelni.

Ha meggondoljuk, hogy a fiziológiai felfogás szerint az érzelem a külső vagy belső inger s élettani működések folyamánya s az érzelem annak a szubjektív felfogása, s tudata, egy pillanatig sem lehet vitás, hogy az akarat az érzelemre mint kiszakított tudatjelenségre nem lehet, befolyással.

Úgy látszik az első benyomásra, hogy másként áll a dolog az”intellektualisták felfogása szerint, mert ezek azt tanítják, hogy az ingerre következik az érzelem s ebből bontakoznak ki a kifejező mozgások s egyéb kapcsolatos élettani tünetények; tehát ezeket az akarat szabályozza. Ámde ezek felfogása sem vezet arra-, hogy a félelem és bátorság az akarat kormányzása szerint igazodik, mert – ezek szerint is – az érzelem nem az akaratból, hanem a benyomásokból, külső vagy belső ingerekről, képzetekből stb. bontakozik ki, tehát annak mennyiségét és minőségét nem az akarat szabályozza. Következésképp bármelyik álláspontra helyezkedjünk, az akarat nem teremti a bátorságot, amint hogy nem oka a félelenségnek sem, ha pedig az érzelmek általában s így a félelem és bátorság is távol állanak az akarat uralmától, akkor amint nem lehet dicsőíteni a bátorságot, nem lehet elítélni a félelenségét sem. Pedig a közhiedelem ebben az erkölcsi felfogásban él, tegyük hozzá a hagyományok alapján, él ebben a téves felfogásban, mert erkölcsi világrendünk évezredek hagyományokban gyökeredzik, melyek messzire elmaradnak a pszichológia, fiziológia s tudományos erkölcs-tan igazságaitól.

A félelem lélektani elemzésénél még arra a kérdésre kell röviden felelnünk, hogy voltaképen miért félünk, honnan keletkezett a félelem érzései

A félelem keletkezésének *Ribot* szerint²² két forrása van, egyik az elsődleges, primitív, mely az ösztöni életből táplálkozik; tudat nélküli s minden egyéni tapasztalat nélkül szükkölködik. A másik az úgynevezett másodlagos félelem, mely az egyéni tapasztalatokból s meggondolásokból bontakozik ki. Helyes ugyan *Ribot* felosztása, ha azonban meggondoljuk, hogy az ösztön vagyis a faji emlékezés sok nemzedékek tapasztalatain át szűrődött le s jegecesedett ki, végelemzésben azt kell mondanunk, hogy a félelem legősibb formája is a tapasztalatból keletkezett. *Preyer*²³ szerint az öröklött féle-

²² La psychologie des seittmeuteg 217. s köv. I.

²³ Die Seele des Kindes, TUT. kiadás, 96. s köv. 1.

lem minden megfelelő alkalommal kiütközik; a gyermekek ösztönszerűen félnek a kutyától, macskától, anélkül, hogy kutya megharapta, macska megkarmolta volna őket; félnek az eleséstől, midőn járnai tanulnak, holott egyéni tapasztalatuk nincs az elesés következményeiről; *Spalding* megfigyelte, hogy a tojásból kibújt csibék remegnek a sólyomtól és vércsétől; *Gratiolet* pedig kis kutyakölyöknél tapasztalta, hogy egy darab farkasbőr közelébe jutva, leírhatatlan rémületbe esett a bőr szagától. Tudatlan és műveletlen emberek homályos, tudat nélküli félelemmel vannak eltelve az ismeretlentől; a sötétségtől; misztikus hatalmaktól; boszorkányságtól; bűbájosságtól stb. Igaza van *Bain* Sándornak, hogy az ilyen tudatlanságban gyökerező hiedelmeknek s félelmeknek egy biztos ellenszerük van, a felvilágosítás és tudás; s tegyük még hozzá a nemzedékeken át tartó nevelés, mert az öröklött erkölcsi hibák, amint hogy nemzedékeken át lettek szerve-sekké, s örökletesekké, ép úgy csak nemzedékeken át sorvadnak el.

A faji vagy ösztönszerű félelem keletkezéséről legjobban felvilágosít Darwin,²⁴ aki a *Beagle*-hajón tett földköri útjában tapasztalta, hogy a Csendes Óceán szigetein ugyanazon madarak s állatok különbözően viselkednek az emberekkel szemben. Némelyik szigeten oly szelídek, hogy kézzel lehet azokat megfogni, más szigeteken pedig félénkek s menekülnek az embertől; utána járva a dolognak, megállapította, hogy előbbi szigeteken ember nem járt, az utóbbiakon ellenben a XVII. és XYIII. század óta többször megfordultak hajósok s ott vadásztak. Így fejlődött ki az itt élő állatokban az ösztönszerű félelem a faji emlékezés alapján.

Sokkal nagyobb körben mozog az egyéni tapasztalatokon nyugvó félelem, aminek alapja nem az értelmi, hanem érzelmi emlékezés. Nem azért félünk tapasztalatok nyomán valamitől, „mert reá emlékezünk arra, hogy hasonló helyzetben mái voltunk, hanem azért, mert az affektív emlékezetből tudjuk, hogy abban a helyzetben féltünk. Ha tehát csak a történés emlék-képe elevenedik fel bennünk, de elmarad az affektív emlékezés, elmarad a félelem is. Ellenkezőleg, minél erősebb az érzelmi emlékezés, annál nagyobb a félelem is. Sok embernél azért hiányzik a félelem, mert nem elég élénk a képzelődése s csökkent az affektív emlékezőképessége. Ebből magyarázható meg, hogy minden vitális depresszió, akár állandóak, akár átmeneti természetűek azok – mondja *Ribot*²⁷ – hajlamosítanak a félelemre, mert azok élettani föl-

²⁴ „Egy természettudós utazása”, magyarra fordította Fülöp Zs., II. k.153. s köv. l.

²⁵ i. m. 219. lap.

tételei mindig készenlétben vannak. Legyengült szervezetben a félelem mindig a születés állapotában van.

A tapasztalatokon nyugvó félelem azonban nem kizárólag az érzelmi emlékezés kisebb vagy nagyobb fokától, hanem az egyéniségtől a vérmérséklettől és jellemtől is függ. Ebből a látószögből nézve csak két típust emelek ki²⁶ a sok közül: a hirtelen, impulzív és a megfontolt embereket, kiket *Paulhan* a „maguk urának”, „Les maîtres d'eux-mêmes”, nevez.

Impulzív embereknél az érzelmek s indulatok gyorsjárási energiája uralkodik; míg megfontoltaknál az értelem s logikus gondolkodás. Hirtelen természetű emberek mindig a pillanat közvetlen hatásai alatt állanak; az asszociációk kifejlődésére nincs idő, mert az ingerre nyomban bekövetkezik a válasz. A félelem is ily hirtelen bontakozik ki náluk. Amint tapasztalatuk körébe jut a baj lehetősége, nem tudnak különböztetni közeli és távoli; valószínű és valószínűtlen; nagy és kis veszély közt. Nemcsak az árnyalatok mosódnak el tudatfolyamataikban, hanem a vaskosabb különbségek felismerésére is képtelenek még normális, egészséges állapotban is. Ha pedig vitális depressziók következnek be, a félelem bekezdő tünetei, a szorongások és aggódások teljesen eltűnnek s a félelem teljes nagyságában lép fel egyszerre, ami nem ritkán a rémületbe csap át tárgyi ok nélkül. Az ilyen vérmérsékletű és jellemű ember felelősségterhes közszolgálatra nem való, mert az eseményekről tárgyas ítéletet alkotni képtelen.

A megfontolt ember épen ellenkezőleg minden lépését kiszámítja: lassabban gondolkodik és cselekszik ugyan, de minden gondolata és minden tette harmóniában van a reális világgal, s így ítéletei megbízhatók és nyugodtan végrehajthatók. Az impulzív ember gyakran módosítja elhatározásai még annak végrehajtása folyamán is; a megfontolt jellem az elhatározás előtt habozik; akkor nagy és, erős nála a gondolkodás és asszociáció munkája, mikor azonban az asszociációfolyamatokból kibontakozik az elhatározás s ítélet, az akarati folyamat minden része szabályosan és tervszerűen folyik le anélkül, hogy korrekcióra szorulna.

Óriási különbség van tehát az impulzív és megfontolt ember félelme közt; az előbbinél legtöbbször szubjektív állapot s a veszély legnagyobb részben képzeleti, s ha bekövetkezik is a tárgyas veszély, az ritkán történik meg; de ha megtörténik is, rendesen sokkal kisebb a baj, mint amekkorának azt az ijedős és hirtelen természetű ember látta. A megfontoltaknál ellenkezőleg áll a dolog; félelmük mindig megokolt s azt a reális jelenségek váltják ki; legfeljebb csak a baj

²⁶ A franciák tanulmányozták a jellemet legbehatóbban, így *Fouillie*, *Paulhan*, *Malopert*, *Queyrat*, *Ribot* stb.

bekövetkeztének időpontjára nézve tévedhetnek, de annak természetére s mértékére nem, vagy csak ritkán mutatkoznak rossz profétáknak.

Mintán az impulzív és megfontolt jellem mindenkori megnyilvánulása nem az akarattól, hanem szervezetük különösen idegrendszerük biokémiai szerkezetétől s a környezeti hatásoktól függ, ezeknek félelmi állapotait s az ezalatt véghezvitt cselekményeit erkölcsi Ítéletek alkotásánál a legnagyobb körültekintő gondossággal kell mérlegelni, mert az erkölcsi felelősség magasztos dolog a társadalmi életben, de igen kényes és nehéz kérdés a tudomány látószögéből, ha igazságosak is akarunk lenni Ítéletünk megalkotásánál. Különösen óvakodnunk kell a túlzásoktól, mert az impulzív jellem a szigorúság, a megfontolt pedig az elismerés irányában viszi a túlzás körébe azt, aki erkölcsi ítéletet alkot felőlük.

5. Rémités és rémulés.

Midőn az ember embertársával, vagy a csoport az egyessel vagy a csoporttal szemben megfélemlítést használ, ezt azért teszi, mert céljait másképen nem tudja, elérni. A tapasztalat szerint érdekeinket szolgáló céljainkat mindig simán és összeütközés nélkül megvalósíthatjuk, s embertársaink sem támasztanak az ellen semmi akadályt, míg érvényesülési törekvésünk az ő érdekeikkel összeütközésbe nem kerül, vagy azokat nem veszélyezteti. Műhelyt összeütközésre vagy legalább is az érdekek veszélyeztetésére kerül a sor, rögtön elővesszük a félelemkeltés eszközt, mely mióta ember ax ember, mindig biztos sikert ígért az erősebbnek. Ámbár sok ösztönszerű cselekményünk hasonlóságot, mutat az állati ösztönökkel, a félelemkeltés specifikus emberi eszköze a létért való küzdelemnek. S ez természetes jelenség, mert a félelemkeltés a, jövőben bekövetkező bajjal áll kapcsolatban, amely baj bekövetkezésének lehetséges vagy valószínű volta iránt kell a megfélemlítettben hiedelmet vagy még inkább meggyőződést ébreszteni. Ehhez azonban gondolkozás, előrelátás és beszélőképesség szükséges, Egyik sem volna magában elégséges, de nem is fordulhat elő izoláltan egyik emberi tehetség sem, mert a gondolkozás és beszéd képessége karöltve, szoros korrelációban egymással fejlődött ki. A fenyegetéshez szükséges az előrelátás, mert az olyan élő lénynek, amelyik csak a jelenben és az érzéki élet pillanatnyi légkörében él, hiába beszél a jövő bajairól, azt nem képes felfogni, mert a jövő képzele nála hiányzik. Viszont, ha képzelhető volna olyan lény, akiben megvan a jövő képzele, de beszélni nem tud s

vele gondolatainkat és fenyegetéseinket közölni nem tudjuk, szintén nem félemlíthető meg, mert a félemlítés tartalma *nem* közölhető vele. Siketnémák csak taglejtéses beszéd révén félemlíthetők meg, de ezeknél már a megfélemlítés lehetséges, főleg, ha nem siketnémán születtek, mert ez esetben értelmi fejlettségre szert tettek. Az őskorban, mikor még az ember taglejtések révén érintkezett s legfeljebb egy pár hangutánzó vagy indulatszó birtokában volt, a megfélemlítés alig haladta meg azt a közvetlen érzéki megijesztést, amit állatokkal szemben használunk a bot vagy korbács felemelésével.

A megfélemlítésnél s pedig annak legenyhébb fokától a legerősebbig, a réműletig, a megfélemlítés *eszközeinek* megválasztásánál a legnagyobb változatosságot tapasztaljuk. Más az, mikor egyén egyénnel, csoport egyénnel s egyén csoporttal s csoport csoporttal áll szemben. S ismét változik az, midőn a félelemkeltés révén erkölcsileg megengedett, vagy tiltott, esetleg oly célt akar valaki megvalósítani, amit még a büntetőtörvény is tilt.

Egy közös vonása van a megfélemlítésnek s pedig az, hogy végelemzésben mindig egyéni érdekeket veszélyeztet. Ha látszólag csak csoportérdekek vannak is veszélyeztetve, ez csak látszat, mert a csoportérdek veszélyeztetése szükségkép magában foglalja az egyéni érdek veszélyeztetését is közvetve, mert a csoportnál az összetartó erő az egyéni érdekből bontakozik ki. Ha tehát, a csoport létérdekét fenyegeti veszély, tagjainak amaz egyéni érdekei is veszélybe kerülnek, melyek a csoport kohézióját fenntartják. Ezért tapasztalható az, hogy mikor külső veszély fenyegeti az országot, a belvillongások megszűnnek; mihelyt elmúlik a külső veszély, rögtön felütik fejüket a belső torzsalkodások. Ez észlelhető a legkisebb csoporttól, a családtól, fölfelé az államig, sőt még feljebb, az államok csoportosulásáig mindenütt. Hányszor látjuk, hogy egyes családokban a kitagadott rokonok egyesülnek a perre a szerencsés extraneus örökös ellen; a per befejezése után pedig egymást rohanják meg. A Balkán-háborúban alig jött létre a békeszerződés, máris hajbakaptak a szövetséges társak: s hogy a mostani világháború után a két ellenséges táborra oszlott kultúrvilág alkotóelemei közt mily ellentétek fognak kifejlődni, az még a jövő titka; bizonyos azonban, hogy a csoportérdekek ismét szembekerülnek s újra kezdődik a kölcsönös megfélemlítés, mert az egyén ép úgy, mint a csoport élete mostani szociális tudásunk szerint nem rendezhető úgy el, hogy az érdekek össze ne ütközzenek; érdekelv összeütközése pedig mindig vagy a kár- és bajokozást, vagy az azzal való fenyegetést vonja maga után, aminek legmagasabb foka a terror.

Messze vezetne és fölösleges is volna, ha a megfélemlí-

tés egyes fajait akarnám elemezni, mert ugyanazokra az elemekre bukkanánk mindegyikben: az életérdekek veszélyeztetését, a félelmet s rettegést és végül a behódolást, ritkán az ellenállást látjuk kibontakozni mindenütt. Ez utóbbi akkor lép fel, ha a megfélemlített azt hiszi, hogy vagy sikerrel ellenszegülhet a megfélemlítésnek, vagy úgy látja, hogy az ellenszegüléssel kisebb a rizikó, mint a behódolással. Midőn a végrehajtást szenvedett kiveri a végrehajtót, vagy a dohánycsempész a fináncot, ennek ugyanaz a mozgató eleme, mint mikor a kétségbeesett polgárság itt-ott ellenforradalomra szánta magát a kommunisták vérszopó bandája ellen.

Az államnak béke idején az állami és társadalmi érdekek védelme szempontjából egyetlen egy eszköze van az erkölcsi világrend támasztékán kívül a félelemkeltéshez, midőn polgárait közérdekből bizonyos magatartásra akarja kényszeríteni s ez a büntetés. Látjuk, hogy az állam s hatóságok intézkedéseiben hemzsegnek a büntetések. Büntetést pedig ott alkalmaznak, ahol előrelátható, hogy másképp az egyéni érdek nem hódol be a közérdek előtt; s a büntetések skálája aszerint fokozódik, amint növekszik az állam s az államtól védett magánosok érdeke s csökken az a remény, hogy az erkölcsi parancs képes megfelelő magatartásra szorítani a polgárokat.

A fenyegetés jellege s egész gépezete; egészen más, midőn arról van szó, hogy az egyén vagy csoport a társadalomtól s államtól elismert érdekeit védelmezi meg, vagy az egyén vagy csoport oly érdekeket akar uralomra juttatni, amelyek a társadalom rendjével s erkölcsével szöges ellentétben állanak.

Az előbbi esetben a félelemkeltés jogos és törvényes s azt rendesen az állam veszi kezébe, ha pedig az állam oly esetben, midőn hatósági erő kéznél nincs, nem tud segíteni polgárain, azokat még akkor sem bünteti meg, ha ezek jogos érdekeik védelmében és védelme végett nemcsak fenyegetést használnak, hanem mákokon sérelmet is ejtenek (beszámítást kizáró okok).

Az utóbbi eset ellenben akkor forog fenn, ha az egyén vagy csoport egyéni vagy csoport érdekeinek uralmát az egész társadalom[má], vagy annak nagy részével szemben akarja az eddigi társadalmi renddel szöges ellentétben kicsikarni és érvényesíteni. Erre-a történelemből számos példát ismerünk; ilyenek a különféle jellegű despoták iellépése, detronizálások, alkotmány erőszakos megváltoztatásai; dinasztikiak elűzése. Továbbá eleven és borzalmakkal telt például szolgál erre a bolsevizmus uralma Magyarországon s Oroszország végpusztulása a bolsevizmus következtében.

A kommunizmus világgá kürtölt célja a társadalom át-

alakítása, lényegileg azonban nem más, mint egy maroknyi csoportnak, azoknak t. i., akik hatalomra törekszenek, lelkiismeretlen agitációja, a tömeg félrevezetése, a gyűlölet felkelése és ébrentartása abból a célból, hogy a vezetők hatalomra jussanak. Képmutatás és ámítás a boldogabb társadalmi élet kiépítésére való törekvés, mert ezt is az önzés fűti és hevíti, mint – végelemzésben – minden emberi cselekményét. Csak-hogy ha végigmegyünk a történelmen, sehol sem tapasztalhattuk egy korszakban sem azt, hogy a hatalomvágyból kifarjadó terror oly művészi tökéletességre tudott volna emelkedni, mint a kommunista terror, amit nyomon követett a legbrutálisabb kegyetlenség. Sajnálatos jelenség ez a tapasztalati igazság, mert erkölcsi s esztétikai érzéseink azt követelnék, hogy művészi tökéletességen s művészet fogalmán csak a szoros értelemben vett úgynevezett szabad- vagy szép-művészetet értsük, nyelvünk azonban minden perfekcióját az ügyességnek, művészetnek nevezi s így a kommunista terrort is művészetnek kell tekintenünk, mert abban a terrornak célszerű rémítése, úgy eszközei, mint a kivitel módozatai, úgy a rendszer egésze, mint annak legapróbb részecskéi látószögéből nézve a legnagyobb fokú fejlettségben testesül meg. Mély fájdalom tölt el minden tisztességes embert, ha meggondolja» hogy az emberi fejlődésre mily óriási hatással volna, ha a társadalom és állam, a kultúra, az erkölcs és reális igazságok érdekében tudna oly szervezett erőt felvonultatni, mint a kommunisták megtudták ezt tenni oly tanok s elvek érdekében, melyek szöges ellentétben állanak az erkölcsi igazságokkal; az emberi természettel s az általános élettani törvényekkel. Erre azonban képtelenek vagyunk, sőt az erre irányuló szervezkedés gondolata se jutott még senkinek eszébe.

Miután – mint említettem – a kommunista terror egy pokoli, de tökéletes gépezet, *a rémítés és rémülés megértésére elég lesz ennek ismertetése s lélektani elemzése, mert itt kicsúcsosodik, a paroxizmusig fokozódik a rémítés és rémülés minden eleme.* Más kevésbé tökéletes terrornál egyik vagy másik alkatrésze hiányzik a gépezetnek, vagy tökéletlen annak szerkezete, itt azonban egy olyan tökéletes gépezet vagy helyesebben pokolgép működött szemünk láttára négy hónapig és tíz napig, amilyennek megalkotására csak a XX. század raffinait mentalitása volt képes. Sajnos ez a szerkezet is a destrukciót, a pusztítást és szörnyűséges pusztulást szolgálta, – mint az emberi elmének igen sok alkotása, az alkotás kezdetén. Az a szerény közmondás, hogy saját kárán tanul az ember, nemcsak az[^] egyéni, hanem a kollektív életre is érvényes, mert a káros és ártalmas tapasztalatokból vonjuk le a hasznos következtetéseket a jövőre. A löpor feltalálását nyomban a lőfegyvereknél kezdik használni a háború-

ban a dinamitnak s ekrazitnak ugyanez a rendeltetése; a repülőgépek is kezdetleges állapotban vannak a háború elején, de a háború tudományos erő kifejtése ezt a találmányt is hihetetlenül tökéletesítette. Az epidémiák vezetnek a kór” okozó baktériumok tanulmányozására s azok megismerésére; hasonlóképpen az elmekórtan veszi kezébe az idegeit beható tanulmányozását, ami a pszichologia fejlődésének beláthatatlan perspektíváját nyitja meg, ha végig gondoljuk magassabb látószögből a kultúra fejlődési fokozatait, meggyőződünk róla, hogy végelemzésben a kultúrában minden lépést felfelé az tette lehetővé, hogy bizonyos bajokat, bizonyos káros környezeti hatásokat végigszenvedtünk, s a szenvedés tanított meg a kikényszerített nagyobb szellemi erő kifejtés révén arra, hogy a szenvedés elleni küzdelem miképpen fordítható a kultúra javára.

Erős a meggyőződésem, hogy amennyit szenvedett a mostani generáció a kommunizmus pokoli gépezetének tökéletes funkciójától, a szolidaritásnak az a cementje, mely ezt lehetővé tette, a kulturerők hatása folytán megerősödve, a jövő generációknak ép annyi erkölcsi és fizikai hasznot fog hajtani, mint amennyi szenvedést zúdított a mostani nemzedékre a bolzsevizmus.

Téves volna azonban azt hinni, hogy a kommunizmus pokolgépét az a néhány desperado szerkesztette meg, akik most a pokol tüzét Magyarország ellen a külföldről szítják és hogy a szolidaritásban, egyesülésben rejlő erőt *Marx* és *Engels* fedezték fel, midőn a Kommunista Kiáltvány *Yégén* egyesülésre hívják fel a világ proletárjait. Az egyesülésben, a vállvetett működésben levő erő felismerése nem modern találmány; ismerte azt az ember mindig, amint *Krapotkin* és *Lanessán*²⁷ kimutatják, sőt már az állati életben is léptenyomon feltalálható az,²⁸ a szocialisták csak rendszerbe foglalták, tudatosan és célszerűen kiépítették szakszervezeteiket annak megfelelően s pedig oly tökéletességgel, amihez nem is lehet hasonlítani a múlt századokban fennállott titkos társaságokat. Csak a jezsuita-rend közelítette meg azt, virágzása korában.

Korántse gondoljuk azonban azt, hogy a szocialisták szolidaritása erkölcsi, szociális alapon és a felebaráti szereteten nyugszik, ott is dúlnak belvillongások, az egyéni érdekből kisarjadzó irigység, kajánság, gyűlölet ott is tombol, de az osztályharc jelszava s a közös ellenségnek tekintett burzsoá ellenig küzdelem egységes frontja azt háttérbe szorítja. Az agitációk és szakadatlan izgatások azt a szilárd meggyő-

²⁷ *Krapotkine*: „L'eutraide”; *Lanessán*: „La Lutte pour l'existence”

²⁸ *Romanes*: L'intelligence des animaux.

zödést váltják, ki a munkásságban, hogy nagyobb érdekük, s több hasznuk kapcsolódik a burzsoá leigázásához, mint az egymással szemben álló egyéni érdekek kielégítéséhez. Néha fogcsikorgatva ugyan, de bennmaradnak a szolidaritás acélgyűrűjében s ha a jobb világrenddel való ámtígtások dacára itt-ott mégis fellobban az önérdék, vagy nevezzük el szebben, a helyesebb belátás, velük szemben is fellép a terror az ő gyilkos eszközeivel, amit nem egyszer tapasztaltunk sztrájktrőések alkalmával.

A magyarországi kommunista terrort tehát, amint már imént említettem nem az a pár desperado teremtette meg, akik most külföldön fűtik a pokol katlanát, ezek részben a szocialista, tanokban szétszórt elveket összegyűjtötték, részben pedig átvették a *Lenin* és *Trockytól* kódexbe foglalt szabályokban.

A terror azonban nem 1.919 március 22-én.. mint deus ex machina jelent meg. hanem azt előkészítette és lehetővé tette a Károlyi-féle rezsim.

Ha visszaemlékezünk 1918 október 31-ére, midőn reggel kimentünk az utcára, autók örült száguldozása, lövöldözések, kiabálások, lárma, ordítózások zaja fogadott, holott este még semmit sem sejtve tértünk nyugalomra. Kitört a forradalom. Az emberek tanácstalanul állottak. A megfigyelő csakhamar észrevehette, hogy a társadalom három csoportra oszlik: Elsőbe tartoztak a., felforgató forradalmárok, akik italtól s az agitátoroktól felszított öröm mámorától nekiszilajodva rohantak az autókon. A másodikba a közömbösök; a harmadikba pedig azok tartoztak, akik rémülve látták, hogy megindult a lavina és azt megállítani lehetetlen, s képtelenség azt is megjósolni, hogy hol és mily pusztítások után fog megállni. És ha megáll, kiket és mily kulturjavakat fog tehetetlen tömegével összemorzsolni.

Ez volt a terror első fellépése és bemutatkozása.

S midőn az erkölcsösen gondolkozó ember szintén megsibbadt aggyal, fásultan, zavaros gondolatokkal nézte a lövöldözések zajától még szörnyűbbé tett hirtelen felfordulását a társadalmi életnek s összeomlását az addig szilárd társadalmi rendnek, csodálkozással láttuk, hogy estére kelve elült a zaj; az autók eltűntek; s csak távolról volt hallható egy két lövés az aggódó nagy városban. Bizonyítéka ez annak, hogy ezt a szceneriát mesteri, de gonosz kezek rendezték, mint valami színpadi előadást, Mert, midőn a nép ösztöni életéből tör ki a forradalom, az féktelen és zabolátlan, s nem olyan, mint a színielőadás, melynél leeresztik a függönyt, ha az előadás véget ér.

Az október 31-ike olyan volt, mint mikor a falusi cirkuszbán a birkózó erejét fitogtatja, egy pár erőmutatványt

végez, azután félreáll s másnapra birokra hívja a falu legénységét. Rendesen az izmok fitogtatása s az erőprodukción megteszik a kívánt hatást, félnek vele birokra kelni. Így volt a Károlyi-forradalommal is. Október 31-én a mob megmutatta, hogy mily démoni, erkölcstelen erő lakozik a felszabadult ösztönökben. Ehhez járult, hogy a katonaság csakhamar Pogány József vezetése s befolyása alá került; a parancsnokok pedig a hadügyminiszterrel együtt erőtlen bábokká törpültek, mert tekintélyüket lábbal taposták az izgatások folytán saját katonáik. A terror benne volt a levegőben. A hatalom beígérésétől megittasodott mob uralkodott már a brutális nyerselő jogán. A művelt emberek visszavonultak tehetetlenül s a hatalmat mindig jobban és jobban birtokába vette a műveletlen tömeg. Azaz csak hitték azt, hogy hatalom van a kezükben. Tényleg a hatalmat azok az apró zsarnokok gyakorolták, akiknek keze-lába volt a behódolt és elvakított sok százezer ember az országban.

A terror első nagy stílusú megnyilvánulása az volt, mikor az országgyűlés harakirit hajtott végre önmagán s feloszlatta a törvényhozó testületet. Azt hiszem, senki sem kételkedik abban, hogy ez a közjogi aktus nem spontán, hanem a terror hatása alatt véghez vitt cselekmény volt. Hasonló volt a Garbai-féle lakásrekvirálás. Azt hirdette ugyan a lakásügyek kormánybiztosa, hogy a polgárság érdekében történik a rekvirálás, mert másképp lakásforradalom tör ki, ha a munkásság jogos lakásigényeit ki nem elégítik és azok lakásnyomorán nem segítenek. Ez a mentegézési kísérlet a legalsóbbrendű hipokrizis, mert izgatást tartalmaz. Midőn a lakásforradalom kikerülését tűzi ki célul, ugyanakkor a lakásforradalom ördögét festi a falra, amit színesebbé tesz a munkások lakásnyomorának kihegyezésével. De nemcsak hipokrita a polgárok érdekeinek védelme; hanem – úgy látszik nekem – nagyon kitaposott ösvényen is haladt a demagóg, mert szavainak csak tartalma más, de formája ugyanaz, amit minden iskolás gyermek ismer Shakespeare-ből: „Barátaim rómaiak, földieim, figyeljete reám – így szól Antonius Caesar holtteste mellett – temetni jöttem Caesart, nem dicsérni . . .”²⁹ Keresi a lakásügyek kormánybiztosa a munkások kegyeit s ugyanakkor a burzsoára szabadítja azokat a terror segélyével. Pedig ez volt a terror egyik legkegyetlenebb eszköze; mert még az állatok is ragaszkodnak odújukhoz s a madarak fészekükhöz. A kizárólagos egyéni vagy családi lakásra való törekvés, már nem is a tulajdonjognak egyik megnyilvánulása, hanem ösztön, mely a kultúra minden „fokán feltalálható. Sőt nem is kizá-

²⁹ Julius Caesar III. felvonás, II-ik szín.

rólag emberi, hanem állati ösztön az, amit állatoknál s madaraknál lépten-nyomon feltalálunk. Ehhez az, ösztönhöz görcsösen ragaszkodik minden élőlény, s ez ellen üzent hadat Garbai, amit szadista kegyetlenséggel használtak ki a kommunisták.

Egymásután jöttek azután a terrorisztikus intézkedések, melyek alatt ebben az, időszakban kétségtelenül a katonatisztek szenvedtek legtöbbet. Úgyannyira, hogy szinte úgy tűnik fel, hogy a *Károlyi-féle* uralom tervszerűleg előkészített praeludiuma volt a bolsevizmusnak s az volt a, feladata, hogy a katonaságot teljesen demoralizálja; a tisztikar presztízsét lábbal tiporja, hogy ennek megtörténtével minden rizikó nélkül nyugodtan átlátszhassa a hatalmat Károlyi a kommunisták kezére. A praemeditációra, s a tervszerűsége mutat az, hogy *Károlyi* számtalan nyilatkozatában, ismételten és ismételten hangsúlyozta, hogy az ország csak balrakanyarodhatik. Ami tényleg be is következett, midőn a lapok három vagy négy napig nem jelentek meg s március 21-én konkrét tartalommal nem bíró, csak baljóslata, sejtelmekben megnyílik vanuló aggodalmakkal eltelten, homályos rémülettel olvastuk, hogy a proletárdiktatúra vette birtokába az országot.

Mielőtt erre s ennek terrorisztikus eszközeire rátérnék, csak azt az egyet említem föl, hogy Tisza István temetése csaknem lopva történt. A lapok, még az ő hozzá legközelebb állók is, röviden, pár sorban említették azt föl és úgyszólván csak a rokonság állta körül ravatalát, legközelebbi barátai közül is csak kevesen voltak jelen, mert rémülettel volt teli a levegő, szinte úgy tűnt föl, mintha a terror inkarnációja figyelmeztette volna Tisza híveit, hogy veszély fenyegeti azokat is, akik fájlalni merik a nagy halottat, mint mikor Péter apostol szól Az ember tragédiájában Hippiahoz: „Megállj, a döghalált szívod magadba”; mert az erkölcstelenségnek és rombolásnak abban a perverz korszakában, annál veszedelmesebb volt az érzelem, minél nemesebb volt az.

És most lássuk röviden a. kommunista terrort munkában és annak eszközeit.

Alig tették közzé, hogy a proletárdiktatúra, vette át az uralmat, mintha, eltűnt volna a levegőből az éltető oxigén és annak helyét a terror, a remítés és rémülés foglalta el. Az ti teasarkokon hirdetmények, majd később parancsok jelentek meg, teli az élet föltételeire vonatkozó követelésekkel, melyeknek szankciója néha sok évi fegyház, gyakran bitófa és golyó volt; más esetben ezt az a kijelentés pótolta, hogy aki a rendeletnek nem engedelmeskedik, azt a forradalmi törvényszék elé állítják,

A proletárdiktatúra magnachartája, első rendelete a statáriumról szólt, mely halálbüntetést állapít meg az ellen,

aki a tanácsköztársaság parancsainak fegyveresen ellenszegül, vagy a tanácsköztársaság ellen fölkelést szít.³⁰ Ez a rendelkezés körülbelül megfelel a Btk. 172: és 173. §§-ában meghatározott izgatásnak, ahol az előbbire mint maximum két évi, az utóbbira pedig öt évi államfogház van megállapítva, íme az első rendeletükből kitűnik a proletár erkölcs és igazság mértéke. Ezen a szöges ellentétben azonban épen nem lehet csodálkozni, mert az élettani törvényeken alapuló igazság az, hogy minél erkölcstelenebb, minél ellentétesebb valamely intézmény az emberi természettel s a józan ésszel, annál nagyobb és brutálisabb erőszak kell annak alátámasztásához. Ennek kiegészítése az álhírek terjesztéséről szól, mely súlyosabb esetben szintén halállal büntetendő. (F. R. I. 16. lap.). A fegyverek beszolgáltatásáról szóló rendelet nem jelent meg a gyűjteményben, ez plakátírozva volt s a szörnyű büntetés hatása alatt egész processziókban vonultak az emberek, hogy kedves fegyvereiket beszolgáltassák. A forradalmi törvényszéket hatalomrajutásuk után negyednap állították fel (márc. 25. F. R. I. 14. lap), mely teljesen a proletárbírák bölcs belátása szerint állapította meg a büntetést. A halálbüntetésre ugyan szabály, hogy csak egyhangúlag volt hozható, de igazán risum teneatis, mert a két szavazóbíró mellette ült ugyan felfegyverkezve, puskásan az elnöknek, amint a Cserny elnöklése alatt lefolyt tárgyalásokból tudjuk, de azok nem annyira bírák, mint Cserny testőrei voltak.

Ezekből a szemelvényekből látható a tanácsköztársaság tendenciája s gépezete, mely abban állott, hogy nyomban hatalomrajutásuk után rémületet keltsenek s egyben védekezésre és ellenszegülésre képtelenné tegyék a polgári osztályt. Így vélték pozitíve és negatíve megerősítettnek hatalmukat.

Mikor a burzsóá teljesen le volt fegyverezve s a rémületet beültették a lelkekbe, mint a rablók, midőn gúzsba kötik áldozatukat, szadista gyönyörűséggel megkezdték áldozataik erkölcsi és fizikai gyöttrését. S ezt nevezték ők társadalmi reformnak! Igaza volt Garaminak, aki a Károlyi-rezsim végén óva intette elvtársait a proletárdiktatúrától s a proletárurolomtól, mert – amint mondta – ezzel a szociáldemokrácia fog sokat veszteni, miután a munkásság még műveletlen és nem érett meg az uralomra. E kijelentés utolsó része ugyan alapjában téves, mert a munkás a társadalom szerkezetére s a munkamegosztásra tekintettel nem hivatott a társadalmak kormányzására, mert, ha szakszerűség kell a kézimunkához, mennyivel inkább kellene felsőrendű társadalomtudományi s tömeglélektani ismeretek a társadalmak vezetéséhez, de

³⁰ A Forradalmi Kormányzótanács és a Népbiztosságok rendeletei 1. füz. 13. Ezután rövidítve F. B. alatt fogok erre a gyűjteményre hivatkozni.

igaza volt abban, hogy a proletárdiktatúra csak ártalmára lesz végelemzésben a szociáldemokráciának. Ő más látószög-ből nézte ugyan a dolgot, de én úgy látom, hogy azért szolgált ártalmára, mert pünkösdi királyságukkal bemutatták, hogy a proletárok uralma milyen a gyakorlatban: egy cseppet sem különb, sőt százszorta gonoszabb a hajdani keleti despoták uralmánál, mert ezek műveletlen, felsőbbrendű érzelmekre képtelen tömegeket tartottak rabigájuk alatt, a proletárok ellenben olyan társadalmi osztályt vetettek alá a durva tömeg uralmának, mely nemzedékeken át a műveltség és felsőbbrendű érzelmek légkörében élt s így idegrendszere hihetetlenül megfinomodott, minek következtében a legkisebb ingerre is reagál, tehát érzelmi küszöbén felül oly finom és gyöngéd érzelmek jelennek meg, melyekről a műveletlen embernek fogalma sincs. Ebből következik, hogy örömei is finomabban cizelláltak, de fájdalmi is mélyebbek, élesebbek és bonyolultabbak. Olyan a lelkületük, mint a finom precíziós mérleg, mely a lehelletre is megmozdul, míg a durva, műveletlen mob kedélyének szerkezete a hídmérleghez hasonló, mely kilós súlyokra sem reagál. Vérlázító kegyetlenségük tehát azt váltotta ki, hogy azok a jóízű művelt emberek, akik a szociáldemokrácia egyik-másik eszméjében igazságot láttak s így ezen eszmékkel rokonszenveztek, most, hogy megismerkedtek a proletárdiktatúrával, az egész szociáldemokráciától borzadnak és erkölcsi felháborodással fordulnak el attól.

A proletárok uralmának célja korántsem a szociális termelés volt, amit hébe-hóba jónak láttak publikálni, hanem a burzsoá kifosztása, sanyargatása s megalázása, ami a hatalom elnyerés eszköze volt. Legjobban bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a május elején tartott tanácsok országos gyűlésén, mely körülbelül egy hétig ülésezett, három napon át csakis azzal foglalkoztak, hogy elég szigorúan bánnak-e a burzsoával s azok kínzását és gyöttréseit nem kellene-e még jobban fokozni és szigorítani.

Íme a maga durvaságában s szertelen méreteiben domborodik ki a terror fent tárgyalt négy eleme a kommunizmusban: a proletárok hatalmi cél kítűzése, helyesebben az agitátorok hatalmi vágyának kielégítésére való törekvése a megtévesztett s lelkiismeretlenül vakságban tartott munkások százezreinek, mint modern helotáknak felhasználása révén; a rémítés, mely a burzsoá minden életfunkcióját gyökerében támadta meg; ennek pszichikai hatása: a rémülés és végül a rémülés eredménye, a burzsoá akaratának megbénulása. A mások akaratára megfélemlítés útján való hatás egy társadalmi jelenségben sem domborodik ki oly harmonikusan és szintén szemmel láthatólag, mint a proletárdiktatúrában. Más jelenségeknél néha az egész megfélemlítés komplex fo-

lyamata erőtlén és halvány, néha egyes elemei összehúzódnak, törpék, alig észrevehetőek, a kommunisták terrorjában ellenben mind a négy elem hozzájuk mért durvaságban jelenik meg, azért alkalmas különösen ez a rémuralom, a terror kollektív pszichológiai jelenségének tanulmányozásár a.

A rémítés démoni gonoszsággal és agyafürtséggel állította össze azokat az élet javakat, melyek az emberi szervezet normális működéséhez föltétlenül szükségesek s ezeket a javakat állandó Veszélynek tette ki, amivel jártak a szakadatlan izgalom és aggodások. Egy pillanatig nem volt nyugta a polgári társadalomnak, örökös zaklatottság és izgalom volt az élete, amire tervszerűleg törekedtek; hiszen lapjaikban számtalanszor publikálták azt, hogy a burzsoát rettegésben kell tartani; mert vezetőik tudták, hogy az örökös aggodás örli meg az idegeket s szereli le az ellenállásnak még a gondolatát is.

Legfőbb s közvetlen életfentartási javai az embernek: élete, szabadsága, lakása, ruhája, élelmiszerei, állása, – a legnagyobb változatosságban örökös veszélynek voltak kitéve. Éjjel-nappal a Damokles kardja lebegett az emberek feje felett; s az igazsághoz híven el kell ismerni, hogy ebben az egyben finomságra törekedtek, mert Damokles kardját a képzelhető legvékonyabb lószőrön függesztették fejünk fölé, hogy az minden pillanatban leszakadhasson. Különösen az ellenforradalmároktól remegtek, mint a kocsonya s hisztériás túlzásokkal mindenütt ellenforradalmárokat láttak. Elretentő például számtalan ártatlan embert ki is végeztettek semmiségekért ily címen. így Herceg Gézát, aki gépírási ropeéduát adott át pár embernek a lipótvárosi bazilikában, melyben a népbiztosokat dőzsölő zsarnokoknak tüntette fel; azt a szerencsétlen hivatalosolgát, aki csak annyit mondott, hogy az ántánt Budafokon van, vége a Kun Béla uralmának. És egész légióját az áldozatoknak lehetne felvonultatni, akik beszédes tanúi lehetnének a túlvilágon az emberi vadságnak és kegyetlenségeknek; mert ezeknek, Ferrynek, a Hollánoknak, Návaynak, Mikovényinak, Várkonyinak s a száz és száz ártatlan embernek, azért kellett meghalnia, hogy a rémület mélyen befészkelje magát az emberek lelkébe, hogy ezen a réven gyilkos hatalmuk megerősödjön.

De nemcsak az élet, hanem az emberi szabadság, vagyis, lakás, élelmiszerek dolgában is örökös rémületben tartották „a” polgárságot. A túszok szedése; az ellen forradalmár ság; gyanúja címen- való letartóztatás mindig és minden tisztességes embert fenyegetett. Rendesen éjjel jártak, mint a haramiák, s akkor szedték össze áldozataikat, s kínozták meg gyakran a terroristák már útközben, vagy dobták a Dunába. A házakat elkobozták, üzleteket kifosztották, a taka-

réketéteket s a páncélfiókok tartalmát lefoglalták; ahol aranyat s ezüstöt találtak, megdézsmálták. Lakásainkat feldúlták s goromba és hatalmaskodó proletárokkal töltötték meg; a társadalom söpredéke járt-kelt éjjel-nappal lakásunkban, mint az útszéli csárdában. Olyan elemek határoztak nagyképűsködve abban, hogy kit hány szoba illet, akiket erkölcsi piszkosságuk miatt a béke idején közelünkbe se eresztettünk. De élelmiszereink is örökös veszélyben voltak, mert ha lakásrekvirálás ci mén tolakodtak be hozzánk, soha sem voltunk biztosak afelől, hogy ami kevés ennivalónk van, nem rabolják-e el vagy nem dézsmálják-e meg! De nemcsak anyagi életföltételeink voltak folyton veszélyben és tartottak ezen a címen rettegésben, hanem erkölcsi javainkon is ott ejtettek halálos sebet, ahol tehették. Csak egyet említek felennék jellemzéséül, azt, hogy a házmestereket, a vicéket s cselédeket megbízták annak szemmeltartásával, hogy a burzsoával kik érintkeznek; járnak-e sokan hozzájuk s nem viselkednek-e gyanúsán!!

Ez a képe a kommunisták társadalmi reformjának; így néz ki az egyenlőség, munka, társadalmi igazság az ő hitvallásuk szerint. Ez az a földi boldogság, amit a vállál« hirdette túlvilági boldogság helyett prédikálnak.

Remítés mindenkiel szemben, aki nem szakszervezett munkás és rémítés minden eszközzel kiméletlenül és kegyetlenül; minden módja a rémítésnek jogosult és megengedett, csak Örökös aggodalmat, félelmet és réműletet legyen képes kiváltani. Az eszközökben csak annyiban előzi meg az egyik a, másikat, amennyiben a félelmet gerjesztő eszköz kívánatosabb annál, amelyik csak aggodalmat kelt s a réműlet eszköze mindig a legértékesebb. így azután a társadalom két élesen elhatárolt táborra oszlik; a talpig felfegyverezett minoritásra, mely a rémítés pokolgépét kezeli; s a megfélemlített burzsoa-osztályra, melynek kezéből kicsavarták a fegyvert, s mely összes életjavaiban örökös veszélynek kitéve, apatikusan, vagy a kétségbeesésétől összetörve, néma szenvedéssel tűrte az emberi gonoszság őrzöngő szadista tobzódását.

És Marx tanítványai s torz utódai azt hitették el a munkások ezreivel, hogy társadalmi élet, mely mindig és mindenütt az együttműködésen, a kooperáción nyugszik, lehetséges akkor, ha a ketté szakadt társadalom a legvadabb gyűlölettel áll szemben egymással; elhittették, hogy a társadalmat összetartó cement és forrasztó szer nem a szolidaritás érzése, hanem a gyűlölet, hogy nem a kohézió ereje, hanem a robbantó energia kapcsolja össze az embereket egy szilárd, egységes, organikus egészszé!

Ezek az emberek hirdették, hogy az örök békének, hívei,

akik az örökös és kíméletlen osztályharcot hirdették urbi et orbi, ezek küzdenek az antimilitarizmus zászlaja alatt az imperializmus ellen, akik a vörös zászló alá kényszerítenek mindenkit a terror révén s akik csak azért küzdenek a katonai intézmény ellen, hogy fegyvertelenné s védekezésre képtelenné tegyék a társadalmi rendet; s azért akarják az imperializmust megdönteni, hogy annak romjain felépíthessék az ember természetével, élettani törvényekkel s józan ésszel s az erkölcsi étellel ellenkező kommunizmus világ imperiumaát; mely törekvések kétségtelenül bebizonyosodtak négy és fél hónapi uralma alatt a vörös maffiának. Annak a kommunizmusnak viláгурalmára törekszenek, mely midőn szabadságot prédikál, a legnagyobb zsarnokságot gyakorolja; s midőn egyenlőséget hirdet, a leghajmeresztőbb egyenlőtlenséget praktizálja, s midőn az igazságot ülteti az igazságtalanság helyére, ez azt jelenti, hogy a proletár tetszése szerint kifoszthatja mindenéből vagy büntetlenül felkoncolhatja a burzsoát.

6. Az akarat behódolása és összeomlása.

A félelemkeltésnek természetes, élettani s pszichikai következménye az, hogy az egyéniség és az akarat ép oly mértékben húzódik vissza, amily mértékben hódít tért a félelem. Jelentéktelen szorongásoknál is érezzük ennek hatását az akaratra, mely konkrét tartamú aggodalmaknál már növekszik, még nagyobb a félelemnél s legnagyobb a terrornál. A terror ama fokánál pedig, mikor mozgó idegeink teljesen „megtagadják a szolgálatot – amint közönségesen mondani szokás, hogy az ember rémületében sóbálványá vált, vagy lábai gyökeret eresztettek –, akaratról már éppen nem szólhatunk; mert az jóval előbb behódolt, vagy ha hirtelen rohant meg a remítés, észre se vettük pszichikai működésünk megszűnését, megáll az ember esze, s teljesen tanácstalanul, eszmék és gondolatok nélkül van nyomban a rémítést kiváltó inger hatása alatt. Hirtelen beállott életveszélynek típusa ez. Tűzvész, színházégés, földrengés, vasúti katasztrófa, hajóösszeütközés alkalmával tapasztalhatták ezt saját élményeikből azok, akik ilyen katasztrófát átéltek.

A rémületnek az ilyen paroxizmusa azonban minket nem érdekel, részint, mert ez az állapot rendszerint nem tartós, amint mondják a hétköznapi életben, csakhamar felocsúdik az ember abból, magához jön, vagyis pszichológiai nyelven szólva, a tudat tartalmak jövése-menése, a gondolkodás ismét kezdetét veszi, részint mert ez tisztán fizioló-

giai állapot, midőn a psiche már nem működik; – tehát a terror pszichológiájának körén kívül esik.

Békés társadalmi viszonyok közt a szociális élet mindennap megfélemlítési folyamatát észre se vesszük, mert azok zaj nélkül, csendesen peregnék le s mert ezek a megfélemlítések többnyire egyéniek, egyénekre hatnak, akár egyének, akár csoportok, akár az állam vezeti is a megfélemlítést. Ha csoport, csoport vagy osztály, osztály ellen, lép fel, az már nagy zajjal s nagy energia felhasználásával történik, s azt bizonyítja, hogy vagy a társadalom egész szerkezetében vagy annak egy részében valami rendellenesség fészkelte be magát. Ilyenek a sztrájkok, politikai pártok küzdelmei melyek főleg a választásoknál lépnek föl; vallási összezapások, melyek a letűnt századokban szertelen sok gyötrelmet, oly szenvedést váltottak ki, de ilyenek főképen a kommunisták rémtettei s brutális küzdelmei a hatalom kizárólagos birtokáért stb.

Akármilyen legyen is a terror, ha az teljes egészében lebonyolódik, az utolsó stáció mindig az akarat összeomlása és a behódolás.

A behódolásnak csak négy típusát említem föl, melyek a, jellemek különbözőségéből bontakoznak ki. Korántsem akar ez kimerítő felsorolás lenni, s csak illusztrálni kívánom ezzel a behódolás különböző formáit, mely annyiféle és oly sokszerű, ahányféle az emberi jellem. E szerint vannak: *a)* akik meggyőződésből hódolnak be; *b)* akik meggyőződést színlelnek önző érdekekből, ezek a konjunktúra, emberei; *c)* akik anélkül, hogy a behódolásból hasznot akarnának húzni, behódolnak gyakran, a legkisebb ijesztésre vagy azért, mert meggyőződésük nincs, tehát sodródnak, mint pehely a szélben, ezek azok, akiket Ribot amorf jellemeknek nevez; vagy impulzív jellemük hajtja az, ijesztéstől kitűzött cél irányába; *d)* akik a rémület hatása alatt erkölcsileg teljesen összeomlanak, ezek a félénkek, melynek patológiai formája a gyávaságnak az az alakja, melyben semmi ellenálló képesség sincs; a legkisebb ijesztésre összeomlik, mint a kártyavár.

ad *a)* Midőn bármily félelemkeltésnél vagy rémületnél a megfélemlített meggyőződésből hódol be, nem is lehet szó az akarat engedelmességéről, mert hiszen a félemlítő s megfélemlített egy eszmeáramlat sodrában van. Éppen ez okból ez, az eset nem egyén, hanem csoport elleni terrornál fordul elő, mert egy ember nyomban megérteti magát, hogy a vele szemben levőkkel egy közös eszmének áll szolgálatában. Midőn pedig csoport csoport ellen lép föl a megfélemlítettek sorából, nyomban kiválnak a heterogén elemek s az ellenséges táborhoz csatlakoznak a pszichikai vegy-rokonság elvénél fogva, így van ez minden mozgalomnál, akár vallási,

akár politikai, akár társadalmi mozgalomból kifolyólag álljanak is szemben a csoportok. Ezt tapasztaltuk a háborúban, midőn a csehek átpártoltak az, ellenséghez, mert imperialista törekvésük kielégítését onnan várták; így volt ez a kommunizmusnál is; láttuk, hogy a társadalom minden osztályától s az államhivatali kar minden rétegéből akadtak hívói ennek a rabló uralomnak; sőt a papok s bírák közt is voltak olyanok, akik a földi boldogságot ezektől a sivár, erkölcstelen tanoktól várták. Ezeknél tehát nem omlik össze az akarat s csak formai behódolásról lehet szó; sőt ellenkezőleg lényegileg az egyéniség' akkor támad föl s az igazi akarat akkor bontakozik ki, midőn a régi környezetből kilép s az erkölcsi egyéniségének megfelelő csoporthoz szegődik. Az ilyen egyének s csoportok előbb állottak kényszer alatt s erkölcsi értelemben akkor lettek szabadokká, mikor a velük harmonizáló morális légkörbe jutottak.

Ez azt bizonyítja, hogy a legellentétebb eszmék s érzelmek hívei élnek egy társadalomban, anélkül, hogy ez érezhető volna. A heterogén eszmék, mint a lappangó energiák szépen megférnek együtt, míg béke honol a társadalomban, ha azonban eleven erőkké válnak, akkor következik be a robbanás s az egynemű csoportok szervezkedése. Ez a folyamat eliminálja az eszméket s érzelmeket s a rendszeres asszociáció törvénye szerint a teljes anarchiában össze-vissza, a véletlen folytán elhelyezkedett egyéneket a hasonló eszmék és érzelmek vonzóerejénél fogva szervezett, homogén csoportokba tömörítik. Ezen folyamat *primum movense* ismeretlen, s csak azt vesszük észre, mikor már a szociális mozgalom érzékeink körébe esik, de hogy mily titkos forrásokból, mily lappangó erők összeütközéséből buggyan az ki, rendszerint ismeretlenül marad előttünk.

ad *b)* A második csoportba tartozó úgynevezett konjunktúra emberek a legveszedelmesebbek. Igen gyöngé erkölcsi alapon állanak, sőt legtöbbször szöges ellentétben vannak minden etikai felfogással. A legdurvább önzés és cinizmus jellemzi őket. Egy állandó, szilárd céljuk van, mely soha nem módosul: akképen berendezni életüket s úgy elhelyezkedni a társadalomban, hogy az élet minden viszonyai között a hatalmon, vagy legalább is a hatalom jól eső közelében maradjanak, haszonlesésből és önző egyéni érdekük kielégítése végett. A társadalmi élet minden viszonyában hemzsegek ezek az alakok. A gyakorlottabbak már előre lesik a társadalmi összeütközéseket, megfigyelik, hogy a nagyobb erő melyik oldal felé billen, s nyomban és oly tempóban tapadnak ehhez az irányhoz, amely ütemben az erősebb kezdi magát megfeszíteni. Ha pedig valamely előre nem látott okból, hirtelen megváltoznak az erőviszonyok, a konjunktúra emberének meg-

győződése is nyomban módosul, s a nagyobb erő felé kanyarodik; mert tudja, hogy ahol az erő van, ott van a hatalom; s ahol a hatalom van, ott elégítheti ki erkölcstelen és kétes értékű szolgálatai révén kapzsiságát s önző egyéni haszonra törtető ösztönét.

Minden korban utunkba akadnak az ilyen alsó rendű jellemek, különösen gyakran találkozunk velük mozgalmas időkben, mikor szaporán teremnek, mint a gomba az eső után s az infuzoriák a pocsolyában. Nincs olyan társadalmi mozgalom, melyben részt nem vennének, de mindig kárral jár részvételük, mert a mozgalmat s a mozgalomban részvevő jóhiszemű embereket saját hasznukra zsákmányolják ki. Nem ritkán megtörténik az is, hogy a szereplésükhöz szükséges helyzetei maguk idézik föl. Ezt akkor tapasztaljuk, ha bizonyos nimbuszt tudtak maguknak kiügyeskedni, amikor már arra vetemednek, hogy megfelelő és kihasználható társadalmi mozgalmat idézzenek föl. Különösen a politikai s társadalmi mozgalmak alkalmasak az ilyen emberek érvényesülésére, mert ott – sajnos, elég gyakran – nem annyira az ember erkölcsi értéke a mértékadó, hanem az, hogy milyen kaliberű agitátor, s milyen reklámot tud silány, értéktelen, sőt gyakran méretnél ártalmasabb portékájának csinálni. Épen úgy, mint vásárban sem az árul legtöbbet és legnagyobb-haszonnal, aki szolid és jó portékát hozott a vásárra, hanem az, aki legnagyobb reklámmal dolgozik.

Terrornál az ilyen emberek behódolására, akaratuk megtörésére nincs szükség, mert nyomban odatapadnak, ahol a haszon kiérezhető, s ha úgy tüntetik föl, mintha erkölcsi önmegtágadással járna csatlakozásuk, ezt számításból és azért teszik, hogy magukat annál becesebbnek tüntessék föl és annál nagyobb árban állapítsák meg értéküket.

Míg az erős meggyőződés embere tantaluszi kínokat szenved, midőn a brutális terror erkölcsi egyéniségüket összetöri, a konjunktúra lovagjai soha sem éreznek fájdalmat, ha valamely régi rendszertől elpártolnak, legfeljebb bosszankodnak és mérgelődnek amiatt, ha számításuk rosszul sikerült s a rebach elmaradt.

A politikai téren burjánzanak főképen az ilyen jellemek; tapasztaltuk a békeidejében s a háborúban egyaránt. A forradalomban pedig a legkisebb ijesztésre behódoltak s a kommunizmus idejében legkegyetlenebbek s legtúlzóbbak azok voltak, akik behódoltak a kommunista tanoknak s a konjunktúrát hasznukra fordították. Többször olvastuk a szovjetek gyűlésén régi szocialisták panaszát amiatt, hogy az új jövevények viszik a szót s a zenekarban ők akarják a karmester pálcáját kezelni.

Sajnos, nemcsak jött-mentek használták ki a konjunkt-

túrát, hanem a szellemi munkások közt is voltak sokan, akik könnyen behódoltak s eladták erkölcsi egyéniségüket.

Az ilyen embereknél az akarat összeomlásáról alig lehet erkölcsi értelemben beszélni, mert ha az ijesztésre nem hódolnak be nyomban s bevárják a rémítést, ez nem elvhűségből, hanem számításból történik. Haboznak, nem tudják megállapítani, hogy melyik mozgalom lesz végeredményben az eresebb; s azzal sincsenek tisztában, hogy mikor húznak nagyobb hasznot, akkor-e, ha simulékony természetük elvhűséget szimulál, s a régi rendhez maradnak hűek; vagy ha hirtelen az új mozgalomhoz csatlakoznak.

A most bemutatott természetű emberekben meggyőződés, szilárdság, erkölcsi jellem nincs, csak egy állandó jellemző tulajdonságuk van, amit már említettem: a piszkos önérdék; piszkos pedig azért, mert az a jelszava, hogy a cél szentesíti az eszközöket.

Az első benyomásra úgy látszik, hogy ezek a konjunktúrát kihasználó emberek egy jellegűek a nyomban tárgyalandó amorf karakterekkel, azonban látni fogjuk, hogy lényeges különbség van a két típus közt.

ad c) Az ilyen, fajtájú, igazán kaméleon természetű emberek úgy változtatják jellemüket, amint a környezet változik. Ezeket nevezi *Ribot* amorf, alaktalan, szilárd szerkezet nélküli jellemekeknek.³¹ Az ilyen embernek nincs határozott egyénisége, mindig változásban van a reá ható környezet folytán; annyiféle formában s tartalommal jelenik meg, ahány formai s tartalmi változása a környezetnek van. Ha a környezet állandó, ezeknek jelleme is állandónak látszik, ez az állandóság azonban csak relatív és látszat, mert a körülmények változásával ők is nyomban megváltoznak. Az ilyen jellemekek rapszodikus természete legjobban mozgalmas forradalmi időkben tanulmányozható. Kapkodnak ide, oda; ma ilyen, holnap más a meggyőződésük, mert mozgalmas és forradalmi időkben a külső körülmények is folyton változnak. Akik nem az élettani pszichológia szemüvegén át nézik az emlíerek cselekményeit s a külvilágtól s élettani folyamatoktól elvonatkozva alkotják meg azokról etikai Ítéleteiket, nem tudják, hogy ezeknek jelleme szerzett javakból áll s az ősök jellemvonásaiból semmi sincs bennük, egyszerűen azért, mert felmenő rokonaiktól nem örökölték semmit, vagy igen keveset. A természet idegrendszerük szerkezetét nagyon lazává, plasztikussá és rugalmassá tette, mely nyomban a külső körülményekhez idomul és azokat nem képes s így nem is törekszik magához formálni.

Az ilyen emberek jellemének változékony megnyilvánu-

³¹ Psychologie des Sedimentes 386. s k. 1.

lása igen távol áll a tudatos, akarati jelenségektől; maguk sem tudják, hogy a környezet labdázik velük tetszése szerint; csak magasabb műveltségél jutnak annak felismerésére, hogy egyéniségük olyan, mint a gyorsjáratú patakba dobott parafadugó, mely táncolva, sietve követi a víz folyását.

Ezekből önként következik, hogy a konjunktúrás és kaméleon természetű emberek közt mélyreható különbség van. Az előbbieket tudatosan, szándékosan és kiszámítottsággal alkalmazkodnak a körülményekhez, s azokból mindig hasznot akarnak húzni; a kaméleon, amorf jellemű emberek ellenben (célkitűzés nélkül támolyognak ide s tova, amint lökdösik őket a külső körülmények. A konjunktúrát kihasználó embereknek gyakran van meggyőződésük, mely néha mélyen gyökerezik a szervezetben, de meggyőződésük száján állandóan klotür van s az csak akkor esik le, mikor a kitűzött cél összhangban van egyéniségükkel; ilyenkor jellemük valódi hangját hallatják. Ezt azonban a világ sohasem tudja, mert igazi egyéni segítségüket jól elbarrikádozzák, melynek falai mögé idegen szem nem pillanthat; legfeljebb a körülményekhez szüntelenül alkalmazkodó magatartásuk vet világot jellemükre.

Ha már most ennek figyelembevételével meggondoljuk, hogy az amorf jellemek is mindig a környezethez simulnak, fölvetődik a kérdés, hogy e két fajtájú embert meg lehet-e különböztetni; mert lényeges szociális jelentősége van a megkülönböztetés lehetőségének. A konjunktúra emberei ugyanis rendszerint cinikusak, ravaszok, kétszínűek, képmutatók, önzők; gyakran kíméletlenek, sőt kegyetlenek a haszonért való küzdelemben és nincs oly nagy áldozat, amit mások rovására és bőrére meg nem hoznának önző céljaik érdekében; az amorf jellemekből ezek az antiszociális vonások hiányzanak. Az előbbieket tehát veszedelmesek a közpályán; mely veszedelem ép úgy növekszik, amint növekszik és bővül az állással kapcsolatos hatáskör, mert hatalmuk is ily irányban izmosodik, amit önző céljuk érdekében zsákmányolnak ki. Az amorf jellemű emberek ellenben rendszerint becsületesek; de a határozottság, szilárdság s erős akarat hiányzik belőlük, mely tulajdonságok a közpályán nélkülözhetetlenek, s így hasznavehetetlenek a közéletben s közszolgálatban egyaránt, mert ilyen pályára csak azok valók, akik a külső körülményeket vas kézzel megragadják s engedelmeskedésre kényszerítik. Az amorf karakterek pedig erre képtelenek, mert a külső körülményeknek nem urai, hanem alázas rabszolgái.

Ha meg akarjuk már most tudni, hogy konjunktúra-lovaggal vagy amorf-karakterrel van-e dolgunk, a cselekmények egész sorozatát kell etikai megbírálás tárgyává tenni: s ha azt tapasztaljuk, hogy a cselekményből mindig az önző haszon tűnik ki, nem lehet, kétséges, hogy konjunktúrás jel-

lemmel van dolgunk. Ha pedig a haszon, kár s közömbösség váltakozva bontakozik ki előttünk, tisztában lehetünk vele, hogy amorf, teljesen alakatlan és erőtlen jellemet tanulmányozunk.

Már most nézzük azt, hogy az amorf kaméleon természetű ember hogy viselkedik a megfélemlítéssel szemben! Röviden annyit mondhatunk, hogy a félelemkeltés ép oly exogén körülmény, mint a többi, amely idegeinkre hat. tehát az egyéniség kormányzásába ez is beleszól. Ne gondoljuk azonban, hogy nyomban összeroskad;- mert ez csak akkor következik be, ha az amorf karakter egyúttal félénk is. De ha vazomotorikus idegrendszere nem túlságos érzékeny az életfentartásra káros benyomásokkal szemben, akkor a félelmet kiváltó ingerek a többi exogén benyomásokkal egyenlő esélylyel küzdenek. A dolog természetének s az irritabilitás törvényeinek megfelelőleg abban az irányban fog cselekedni az amorf jellemű ember, ahonnan a közvetlenebb és nagyobb erejű impulzust kapta s így az is megtörténhetik, hogy az amorf karakter bátor és hős lesz, ha ezen erényeket kiváltó ingerek közvetlenebbek, erősebbek s cselekvésre sarkaló konstellációjukban hatékonyabbak, mint a félelem tényezői.

Ehelyütt kell felemlíteni az impulzív jellemeket is, mely típus lényegesen különbözik az amorf típustól. Temperamentumok közül legjobban megfelel az impulzív jellemnek a szangvinikus vérmérséklet. A hirtelenség, közvetlenség jellemzi minden tettét, akár a jó, akár a rossz irányában. Gyors elhatározás, gyors végrehajtás; rohamos nekilendülés, teljes erővel munkához kezdés, de kevés kitartás, gyors ellankadás jellemzi ezeket. Rögtön kész a véleményük s ítéletük minden dologban, amit azután, mikor elröppent az impulzió s a meggondolás lép föl, sietve követ a megkorrigálás. Megfontolt embereknél a behatás után jön a meggondolás, az asszociáció; a mérlegelés ; a pro és kontra szóló érvek egybevetése s ezekből bontakozik ki az ítélet. Impulzív embereknél megfordított a pszichikai folyamatok sorrendje. Az ingerre következik nyomban – a logikust gondolkozással ellentétben – a reakció, vagyis az ítélet megalkotása után jön csak utólag a gondolkozás, az asszociáció.

Ennek a magyarázata s oka az, hogy impulzív embernél a-z akaratfolyamatok élettani okokból – aminek fejtegetése ide nem tartozik – nem fejlődhetnek ki s nem pereghetnek le. Ahhoz ugyanis, hogy akarat fejlődjön ki, az inger lefolyásában gátlásra van szükség; vagyis szükséges, hogy az ingerre adott válasz előtt emlékeink tudat alatti tárházából megfelelő emlékképek elevedjenek fel és asszociálódjanak, ami gátolja, megakadályozza azt, hogy az ingerre idegrendszerünk rögtön válaszoljon, hanem előbb tapasztalataink, emlékképeink tár-

házán átérteszti a benyomást, asszociálja azt azokkal, hogy logikus és helyes Ítéletet alkosson. Az impulzív és megfontolt, ember gondolkozásának lefolyása közti külön Beég legjobban demonstrálható, ha veszünk egy kupa iszapos, salakos vizet s azt beleuntjuk egy ritka szűrőjű szitába; nyomban átérteszti az utolsó csöppig s átértesztés után is olyan lesz a víz, mint volt: iszapos és salakos. Ilyen az impulzív ember az ingerekkel szemben; átérteszti azokat az idegeken teljesen nyersen, úgy, amint kapta. Ha már most ugyanazt a vizet vízsűrőn eresztjük át, mire az a homok-, szén- és kavicsrétegen átszűrődik, időre van ugyan szükség, hogy az lecsepegjen, de most már kristálytisztá, egészséges és élvezhető ivóvizet kapunk. Az asszociáció, a gondolkozás az ingerhatásokkal szemben ugyanazt a szerepet tölti be, mint a szűrő a víz filtrálásánál, megtisztítja azt minden salaktól.

Az impulzív ember nem az akarat hibájából impulzív, aminthogy a higgadt ember jellembeli értékessége sem az akarat erénye, mert mindkét típus az idegrendszer specifikus sajátosságának, biokémiai szerkezetének természetes következménye. Korántsem akarom ezzel azt kifejezni, hogy a jellemét olyannak tartom, mely nem változik; „si ebben a kérdésben nem osztom Ribot felfogását, aki azt állítja, hogy a valódi jellem sohasem változik.³² A funkcionális asszimilációnak, szervezetünk s a környezet szünetnélküli kölcsönhatásának következtében szüntelenül módosulnak testi s pszichikai tulajdonságaink is; következőképp jellemünk is folytonos változások alatt áll. Helyes volna azonban Ribot álláspontja, ha nem a változás, hanem a teljes átalakulás lehetőségét venné tagadásba az egyéni élet tartama alatt Mert az bizonyos, hogy az egyéni élet tartama rövid ahhoz, hogy a működéshez való alkalmazkodás teljesen átalakítsa jellemünket; erre csak nemzedékeken át tartó egyforma és meg nem szakított működés képes. Változás azonban szemünk láttára következik be léptenyomon az egyénnek úgy fizikai, mint pszichikai szerkezetében.

Miután az impulzív jellemeknél a gátlás, vagy amint *Paulhan* nevezi, inhibíciók nem fejlődhetnek ki, minden behatásra, minden ingerre életünk folyamán szerzett tapasztalatainktól, eszméinktől és érzelmeinktől elszakítva, olyan választ kapunk, ami élettani szükségleteinket közvetlenül kielégíti, mert az impulzív reakció az eszmék s gondolatok birodalmán kívül bonyolódik le; ezért lesz a pillanat behatása alatt dühös, szomorú, jókedvű az ilyen ember, mert az inger momentán hatása ilyen folyamatot vált ki nála, amit az utólag fellépő asszociáció azután rendesen megkorrigál; mert a posteriori fellépő gondolkozás igényeit már nem elégíti ki

³² i. m. 405.

az az ítélet, amit az impulzív természet az inger benyomása után nyomban megalkotott.

Ezekből a főbb vonásokból látható, hogy hasonlóság van az amorf és impulzív jellem közt; de a különbség szembe-
szökő. Az amorf jellemű ember ép úgy, mint az impulzív természetű az inger közvetlen behatása alatt áll; az egyik úgy, mint a másik gondolkozás nélkül engedelmeskedik a különböző benyomásoknak. Mélyreható különbség azonban közöttük az, hogy a kaméleon jellem reakciója végleges; utólag nem korrigálja meg elhatározását, mert a benyomások vezetnek véglegesen. Elhatározása mindaddig megmarad, míg új benyomás más irányba nem sodorja, olyan, mint a száraz falevél, melyet a szél hol erre, hol arra sodor. Az impulzív ember ellenben elhatározását nem csupán új benyomásokra módosítja, hanem spontán belső, egyéni okokból is, mikor már az impulzió rohama elmúlt s a gondolkozás veszi át ismét az uralmat.

Ebből az okból az impulzív ember a félelemmel szemben is másképen viselkedik, mint az amorf jellem. Ez – mint láttuk, – csak akkor esik össze, akarata csak akkor bénul meg, ha egyúttal félénk természetű is. Az impulzív ember ellenben minden bajban, minden hirtelen lecsapó, rossz hírre össze-
rezen; de viszont bátorságot s erőt adó benyomásra, bátor, sőt hős is lesz; egyszerűen azért, mert hirtelen, meggondolás nélkül peregnék le nála a benyomások tisztán élettani folyamatai. Mikor az után a posteriori fellép a gondolkozás s az impulziót félretolja, a gyáva gyakran bátor; s a bátor gyáva lesz, ha utólag meggyőződik róla hogy ok nélkül félt, vagy elhirtelenkedve vitézkedett.

ad d) A félelem fiziológiáját már ismertettem. Láttuk, hogy a félelem nem az akarat aktuális hibája, s nem az akarttól függ. Most megfordítva, azt vizsgáljuk, hogy ha az egyéniség a félénk típus körébe tartozik, a félelem mily hatással van az akaratra. Hogy a félelem az akaratra nagy befolyással van, azt mindennapi életből tudjuk, elkezdve a konkrét tartalom nélküli szorongásoktól föl egész a rémületig, a félelem nyomát mindenütt feltaláljuk. A félénk természetűeket pedig léptenyomon kíséri s az akaratot kisebb-nagyobb mértékben állandó befolyás alatt tartja. A félénk természetűek rendszeren pesszimisták, a világ jelenségeit, az eseményeket s a jövőt sötéten ítélik meg, aminek magyarázata az, hogy a biotonus rendszerint depressziót mutat vagyis nagyobb az élettani funkciókban a bomlási, mint a megújulási folyamat,³³

³³ Az élet mechanikájában igen sok jelenséget magyaráz megennék segítségével *Verworn*, v. ö. „Allgemeine Physiologie” 606. s köv. 1., 6-ik kiad. *Lehmann* pedig a pszichológiában értékesíti azt, v. ö. „Grundzüge der Psychologie” 54. 1.

Minél jobban ki van valakinél a félenkség típusa fejlődve, annál nagyobb zsarnoka ez az akaratnak. A félenkek, mint *La Fontaine* nyula, életüket állandó remegésben töltik. Féltik magukat; feleségüket; családjukat; vagyonukat; állásukat. Félnak a közvéleménytől; sőt az idegenektől és a túlvilági élettől is remegnek. Természetes dolog, hogy a félenk elhatározására mindig nagy befolyással van az örökös aggodalom. Ha az élet rendes viszonyai közt is a félelem fantasztikus föltevésai irányították akaratukat, elképzelhető, hogy mily óriási mértékben megnövekedett ezeknek rémülete a proletár diktatúra alatt, mikor a félelem mindenkinél reális alapokon nyugodott; s mikor bármily irányban is mozdultunk meg, a legraffináltabb objektív veszély fenyegetett. Hogy az ily jellemű és idegzetű emberek mikép voltak képesek elviselni a bolsevizmus kegyetlen gonoszságait, az igazán csodával határos; de meg is sínylették sokan s egészségüket aláasta a sok szenvedés.

A terror s általában az ijesztés hatásaiban az akaratra annyiféle, ahány akaratí típus van. Minden művelt, józólésű ember erkölcsi undort érzett ugyan a bolsevizmustól, de akaratára az a jellemek különbözósége szerint különbözöleg hatott; mert bármily félelemgerjesztés hatása attól függ, hogy az egyéniség a jellem melyik típusába tartozik. A félenk természet-pszichológiai jellege az értékelésben nyilvánul meg. Ha a félenk, szenzitív természetű ember nincs is terror alatt, vagyis félelemkeltéssel nem akarnak reá hatni, hogy valamilyen magatartást kicsikarjanak tőle, mindig reájövünk arra az igazságra, hogy a félenkség az események s jelenségeknek téves és helytelen megítélésében nyilvánult meg; amennyiben bajt, veszélyt lát ott is, ahol annak objektív látózögből nézve nyoma sincs; s a veszély csakis az ő szubjektív képzeletében él. Ez a téves értékelés a közönséges életviszonyokban egyoldalú, mert csak azt nézi a félenk ember, hogy az élet bajában s küzdélmeiben mi a baj, s mi ellen irányul a veszély, ami fenyegeti, megfélemlítésnél ellenben, s pedig annak legenyhébb fokától, az aggodalomkeltéstől föl egész a rémítésig két oldalú lesz a téves értékelés, mert két baj s veszély áll szemben egymással. Egyik a fenyegetés tartalma, amit a fenyegető reánk zúdít, ha nem engedelmesködünk; a másik pedig az a baj, kár, hátrány, ami engedelmesködés esetén fenyeget benünk, mert hiszen a terror mindig dilemma elé állít; s mindig áldozatot követel, akármelyik részét választjuk is a dilemmának.

A legmegfontoltabb ember is tévedhet a fenyegető baj lényegében, különösen annak közelségét, vagy távoli voltát s realitását ítélni meg tévesen, mert annak fölétélei nem az ő. hanem a fenyegető kezeiben vannak. Azt azonban már bizo-

nyosan tudja, hogy melyik baj vagy kár nagyobb, az-e, amelylyel fenyegetik nem engedelmeskedés esetében, vagy az az érték, amit engedelmeskedés esetén elveszít. A félénk ember a dilemma mindkét serpenyőjében levő élet föltételt tévesen értékeli ugyan, de főleg a fenyegető bajt fogja fel tévesen és pedig a túlzás és pesszimizmus irányában. Ez a tévedés annál nagyobb, minél jobban ki van a félénkség nála fejlődve, A fenyegető bajt bizonyosnak veszi, holott az csak lehetséges; közvetlennek, pedig a messzi jövőben következne tik be, nagy-nak és súlyosnak, holott valójában lényegtelen s nem veszedelmes. Ez a téves ítélet téves következtetésre kényszeríti s akarata már akkor behódol, mikor a normális, embernél még az ingadozás és habozás stádiuma sem érkezett el.

Sajátságos jelenség, hogy a bátorság, habár élettanilag, etikailag s pszichológiai szempontból is szöges ellentétben áll a félénkséggel, mégis ugyanolyan jellegű, téves megítélés ennek is az alapja, mint a félénksége, azzal a különbséggel, hogy a félénk a fenyegető bajt és veszélyt látja óriási megnagyításban s közvetlen közelinek, a megtámadott javakat pedig alig értékeli s úgy szólván csak a veszélyt látja tudatának központjában; viszont a bátor ember a fenyegető veszélyt kisebbre taksálja s távolabbinak látja, mint a milyen az valójában s csak azt az értéket nézi, ami ellen a fenyegetés irányul. A félénk a bátor tehát egyaránt optikai tévedésben van s mindegyik nagyítottnak látja a bajt, de csak a fenyegetés egyik részén, a másik részen sötétségben van a veszélyeztetett érték s nem veszi észre, ami ott történik. Mindkettő tévesen értékeli, csak hogy a tévedés sarki ellentétben áll egymással. A bátor nem veszi észre azt, amit a félénk óriási nagyításban lát; s viszont a félénk azt nem látja vagy alig figyeli meg, amit a bátor megnagyítva lát. A bátor ember, mikor a fuldoklót a vízből, vagy az égő házba szorultat a lángok közül kimentí, csak az ezt fenyegető veszedelmet látja, de azt máinem veszi figyelembe, hogy maga is életveszélybe kerül. A becsületére kényes ember, midőn párbajra kiáll, nem a halálos veszélyre gondol, mely fenyegeti, ha pl. egy spadassin áll vele szemben, hanem sértett becsületére s a közvéleményre; különösen az úgynevezett lovagias ügyekben osztályának felfogására s követeléseire.

Aki pedig a párbajtól fél s nem akarja előítéletek s társadalmi szokások kedvéért életét kockára tenni, s a bíróságtói kér elégtételt, azt gyávának tartják, holott bizonyos irányban ez is bátor volt. mert félt ugyan a golyótól s kardtól, de nem félt a társadalom Ítéletétől. Ha a megtámadott, hogy pénzét megmentse, ellenáll a rablónak, olyan mint aki nem fél a párbajtól, s nem gondol a fenyegető bajra, s veszede-

lemre, hanem csak az áll előtte, hogy a támadással fenyegető baj kockázatával megmentheti vagyonát.

A félénk ember csak a másokból kiinduló veszedelmet látja, de a veszélyeztetett értéket nem, vagy alig veszi észre. Miután a bátor ember gyakran másodsorba helyezi önérdékét a mások érdekével szemben; a félénk és gyáva pedig megfordítva, ezt helyezi első sorba, nyilvánvaló, hogy a bátorság sokszor altruisztikus érzés, ez okból tisztelet tárgya. A gyáva pedig az önérdék képviselője, ez okból lenézik és megvetik. A társadalom értékelése, különösen a tömegek értékelése ezen a téren is gyakran ingatag talajon áll és megbízhatatlan. Hány embert díszítettek már fel érdemtelenül a bátor vagy hős jelzőjével, mert a véletlen körülmények, a helyzet sajátságos konstellációja vagy idegrendszerének momentán funkciója oly cselekményre ragadtatta, mely a hősök panteonjába helyezi, viszont hány embert ért a gyávaság tüzes és megszégyenítő bélyegzője, holott az, amit elkövetett, gyöngé idegrendszerének, a helyzet szerencsétlen összeállításának vagy depressziós lelkiállapotának volt a könnyen érthető következménye, pedig a jellem alaptónusa ennél tiszteletreméltó, a másiknál silány. Ez is azt bizonyítja, hogy nincs szebb, de nincs nehezebb feladat, mint embertársaink felett való bírászkodás. Szép feladat, mert a bírászkodás az erkölcsi igazságokat hozza, vagy legalább is kellene felszínre hoznia; de nehéz, sőt eszményileg teljesíthetetlen feladat, mert megköveteli, hogy mindazokat a tényezőket megismerjük a maguk valóságában, melyek a cselekményt kiváltották s azokat tárgyilagosan értékeljük is, – ez pedig képtelenség és lehetetlenség. Igaza van *Ribotnak*, midőn azt mondja,³⁴ hogy tudat alatti életünk egyéniségünknek egy jelentékeny része, mely kifürkészhetetlen. Az a tény, hogy – bármiként magyarázzuk is annak lényegét – van bennünk egy titokzatos földalatti élet, mely csak átmenetileg és ritkán kerül a tudat fel színére s akkor is töredékesen, de a maga teljességében soha, igen nagyjelentőségű igazság. Ez az oka, hogy önmagunk megismerése (*gnoti seauton*) nemcsak nehéz, hanem lehetetlen. E nehézségek magyarázásául hivatkoznak erkölcsi okokra (szenvedélyek hatására, az akarat gyöngeségére); értelmi okokra (ítélőképességünk korlátoltságára; logikánk szegénységére; megfontoltságunk hiányos voltára). Mindezek a bajok elháríthatók, de ami nem hárítható el, az egyéniségünk teljes és tökéletes megismerésére vonatkozó tehetetlenségünk.

Ha tehát igazat kell adnunk *Ribotnak*, midőn a nosce te ipsumot pszichológiai lehetetlenségnek mondja a tudat alatti élet titokzatos; és ismeretlen voltánál fogva, mennyivel több

³⁴„La vio inconsciente et les mouvements” 69. hip.

igazság van abban az állításban, hogy mások lelki életét annál kevésbé vagyunk képesek megismerni. Mert hiszen az ember előtt saját tudatalatti világa teljesen ismeretlen, de a tudat jelenségeit ismeri, melyek azonban oly viszonyban vannak a tudat alatti világ óriási birodalmával, mint a nagy Óceánnak a tenger színe alatti rejtelmei a tenger színe felett szétszórta elhelyezkedő apró szigetecskékkal. Szellemi világunkból csak ezeket az apró szigetecskéket ismerjük, de legalább ezeket ismerjük; mások szellemi életéből azonban nemcsak a subcoinciens ismeretlen, hanem azokból az apró szigetecskékből is csak azokat ismerjük meg, amelyeket embertársaink lelki életükből szavakkal közölnek velünk, vagy melyeket kifejező mozgásaikból ellesünk. Ezen a réven is mások tudatéletének csak morzsáit ismerjük meg, de azt is csak kívülről, felszínesen; ép úgy, mint mikor az expresszvonat gyors robogással elrohan falvak és városok mellett s az ablakon kinézve, alapos ismeretet akarna az utas szerezni a falvak lakóiról, szokásairól, életmódjáról s műveltségéről.

Ha már most ezeket a tényeket fontolóra vesszük s meggondoljuk, hogy mily könnyen ítélik meg az emberek embertársaik cselekményeit s mily csalhatatlanul helyeseknek tartják ítéleteiket az erkölcsbírák, nem tudjuk, hogy mi nagyobb és csodálatosabb az emberekben, lelkiismeretlenségük-e, vagy tudatlanságuk?

7. Társadalmi fejlődés és félelemkeltés.

Ha fölvetjük azt a kérdést, hogy a terror lévén lehet-e társadalmakat reformálni, vagyis a társadalmi életet új fejlődési irányvonalba beállítani, tagadólag válaszolunk erre a kérdésre, ha a kommunizmusra gondolunkink vissza. Akkor dolgozott a terror gőzerővel, vérrel és vassal; szentségtelen, otromba kezek nekimentek a társadalom évszázados pilléreinek, hogy azt, amit a lassú fejlődés alkotott, vad kegyetlenséggel ledöntsék és megsemmisítsék. A vallást, magántulajdont, házasságot, nőszemérmert és tisztaságot és erkölcsöket akarták rémítéssel tönkretenni s ezen évezredes oszlopok helyére a vallástalanságot, közös tulajdonnak nevezett rablást, szabad szerelmet, prostitúciót; s gyűlöletet akarták az emberek lelkébe beültetni s pedig nem a meggyőződés és szimpatikus érzelmek, hanem a terror, a legbrutálisabb remítés segítségével. S az eredménye a gyűlölködés, az erkölcstelenség és az ország elpusztítása lett. Egyszerűen utalni lehetne tehát a bolsevizmus történetére, mely minden elméleti okoskodás helyett eleven példával bizonyítja azt, hogy a régi erkölcsöket felforgató terror a fejlődésnek nem lehet eszköze, nem pedig azért, mert a társadalmi átalakulások vezetésére és irányítására hivatott eszmék csak akkor képesek vezető s irányító fel-

adatuknak megfelelni, ha szimpatikus érzelmek sodrába helyezzük el azokat; ezek aztán viszik előre az eszméket, mint lejtős meder a víz hullámain. Ezek az eszmék útközben a kölcsönös kicserélődés folytán megerősödnek és megsokasodnak, mint a folyóvíz a beleömlő patakoktól s mellékfolyóktól. A gyűlöletbe s terrorba elhelyezett eszmék sorsa ellenben éppen olyan, mint a víz folyása, melynek útja hol sziklák közt, hol eséssel nem bíró lapályokon halad; itt azután megakad, szétterül és mocsarakká alakul át, ahol az álló és megposhadt vízben az életre ártalmas mikrobák milliárdjai tenyésznek.

Az antiszociális, erkölcstelen terror útján terjesztett eszmék csak gyűlöletet váltanak ki; a gyűlölet pedig nem építő, hanem robbantó elem, mely a következő napon elpusztítja, amit előtte való napon épített.

Habár a bolsevizmus rémnapjai alatt a terrort megismertük s negutáltuk, mégis azt kell mondanunk, hogy félelemkeltés nélkül nem élhet meg a társadalom. Nagy különbség van azonban a félelemkeltés fajai és egyes fokozatai közt; úgy vagyunk azzal, mint az orvossággal, mely kis adagokban és célszerűen alkalmazva gyógyít; nagy adagokban és célszerűtlenül használva öl. Minden a helyes diagnózistól függ; s ott alkalmazzunk igazi terrort ahol az elkerülhetetlen szükség a társadalomnak jól és erkölcsösen felfogott érdekei látószögéből nézve. A bolsevizmus terrorja az antiszociális, erkölcstelen, fejlődés ellenes, s régi hagyományokkal szöges ellentétben álló oly célokat akart megvalósítani, melyek az élettani törvényekkel s az emberi természettel soha összhangba nem hozhatók, tehát születése percében halálra s összeomlásra volt ítélve. Ellenben jogállamban a statárium is a rémítésen alapszik, csak hogy ennek az a célja, hogy azokat az eszméket csirájukban megfojtsa, melyek csak rombolnak, pusztítanak s a lassú, de természetes fejlődést teszik lehetlenné azzal, hogy a meglevő társadalmi szerkezetet összetörik s annak helyére a teljes anarchiát teszik.

A normális, lassú, de biztos fejlődésre törekvő társadalomban a statárium az ultima ráció; rendkívüli s kivételes esetekben használható eszköz csupán; míg a kommunizmusnál egy pillanatig sem szünetelő intézmény, melynek rémítést és rémületet terjesztő működése nemcsak a burzsoá ellen, hanem saját párthíveik ellen is irányult. Nemcsak a burzsua, hanem saját párthíveik, önmaguk sem voltak önmaguktól biztonságban.

Ily alapon társadalmi élet nem tartható fenn; csak az örültek háza vagy a fegyház állhat fenn ezek szerint az elvek szerint, de ez is csak akkor, ha vannak ápolók, akikre a kényszerubbony; fegyőrök, kikre a zárkák kulcsa, vagy szükség esetén a bilincs bízható. A kommunizmus azonban

nemcsak az ellenségnek tartott burzsoára, hanem saját híveire is ugyanazt a kényszert s terrort alkalmazta. Tehát örültek háza volt, ahol sohasem tudta senki, hogy kit kell kényszer-zubbonyba bujtatni; az örültet-e vagy a betegápolót; fegyház volt, ahol egyik percben a fegyőr kezelte a zárkakulcsot, másik percben ötet fenyegették meg a zárkával. Bábeli zűrzavar s anarchia uralkodott az egész vonalon.

Rendes fejlődésű társadalomban tehát a statáriumban csúcsonylik ki a szó közönséges értelmében vett terror; ezen innen a megfélemlítés mindig jobban és jobban csökken; s ha, arra az esetekre gondolunk, mikor népnevelési, közegészségügyi vagy népjóléti intézményekhez is tapad némi szolid kényszer és fenyegetés, ez nem annyira az egyén erkölcsi szabadsága, mint inkább tudatlansága ellen irányul, mert minél műveletlenebbek az emberek, annál kevésbé képesek szociális érdekű intézményekhez alkalmazkodni s önző céljaikat ezek érdekében, a közjó javára megfélemlíteni és korlátok alá vetni. A társadalmi kényszer és megfélemlítés tehát mindig egyenes arányban áll a társadalom műveltségével s annak belátási képességével, hogy társadalmi élet csak akkor lehetséges, ha az egyén korlátlan szabadságából bizonyos mennyiséget feláldoz azokért a kultúr javakért, melyek a társadalmi együttélésből, a munkamegosztásból s a tudomány folytonos fejlődéséből kisarjadnak.

Igazi szabad és független az őseMBER volt. legalább ezt tanítja Rousseau és iskolája, aki embertársainak különben sem tartozott, de azoktól nem is követelt semmit.

Viszont ezek a szociális élet érdekében sem kapott tőle semmit; de nem is adtak neki semmit; a kényszertől teljesen mentes volt mindenki a társadalom érdekében embertársaitól, mert hiszen társadalom akkor nem is volt. Ámde kultúra és ismeretek teljes hiányában rabszolgája volt az ember a természet szeszélyének, melynek titkait nem ismerte; csak félt tőle vagy szerette azt, aszerint, amint ártalmára vagy hasznára volt az életfentartás szempontjából. Gyermekes, primitív fantáziája, mivel a primitív elme elvont gondolkozásra képtelen, ami neki hasznos vagy káros, amit szeret vagy amitől fél, azt konkrét alakba öltöztette s élénk, de naiv képzelőtehetsége benépesítette a világot csodálatos, de hatalmas lényekkel, jó és gonosz szellemekkel, mely fantázia alkotásoknak igazi poétikus felfogása a görög mitológiában nyilatkozik meg már magas fejlettségi fokon.

Az ember tehát a szabadság aranykorszakában rabja volt a természetnek teljesen; az anorganikus világ szeszélyének volt minden életviszonylatában kiszolgáltatva korlátlanul. De embertársaitól sem volt független. Igaz ugyan, hogy a szociális élettel járó szolidaritás áldozatokat nem követelt

tőle, mert ő sem várt embertársaitól semmit; ez azonban nem jelenti függetlenségét embertársaitól; mert a közös életfeltételek s azok megszerzéseért való küzdelem örökös kapcsolatban tartotta embertársaival. Az őseMBER, aki halászatból s vadászatból tartotta fenn magát, lépten-nyomon beleütközött embertársaiba, kik ugyanazon zsákmányra vadásztak, mint ő. Ebből összeütközések, nyers és féktelen küzdelmek keletkeztek; amit szított az őseMBERnek a megélhetésből fakadó primitív, de durva formája irigysége s féltékenysége.

Akik tehát a kultúra megszületése előtti aranykorról ábrándoznak, mikor szabadok és függetlenek voltak az emberek, illúziókban élnek, mert akkor is rabságban s pedig durva, fizikai rabságban voltak, mert a természet és a létért való küzdelem a legnyomorúságosabb függésben, kényszerben s örökös félelemben tartotta őket. A *Rousseau-féle* ideál tehát, a természethez való visszatérés, nem a szabadságot, hanem a nyers erőktől való függést jelentené. Korántsem akarom ezzel a mostani kultúrát, mint már nem javítható ideált beállítani, mert ennek is vannak számos fogyatkozásai, hibái és bűnei; csak azt kívánom mint ténnyt s konklúziót leszögezni, hogy jelelem és megfélemlítés nélkül soha sem élt az ember. Az őskorban félt a természettől s a létért való küzdelemben félt embertársaitól, mikor a félelemben tartás a legdurvább formákban jelent meg, amit felelevenítettek a XX. század nagyobb dicsőségére és megírták a létért való küzdelemből kisarjadzó félelemérzést és jelentést lassankint és fokozatosan, a kultúra haladása reményében felváltotta a szolidaritásból folyó s azzal szoros kapcsolatban levő megfélemlítés, mely az előbbtől hogy az az egyén önző érdekeit s ezenkívül legfeljebb a család érdekeit szolgálja. A szolidaritásból kifejlődött félelemkeltés pedig a társas életnek áll szolgálatában s azt teszi lehetővé.

Az emberi ismeretek fejlődésével ugyanis megindul a munkamegosztás; speciális ismeretek s funkciók keletkeznek. Míg az őskorban minden horda önmaga állította elő kezdetleges életszükségeit, az ismeretek gyarapításává] mindig jobban és jobban megindult a specializálódás. Az egyes családok már nem mindent termelnek maguk, ami nekik szükséges, hanem csak bizonyos szükséglet tárgyakat, de abból többet állítanak elő, mint amennyit elfogyasztanak. így tesznek mások is, de ezek ismét más szükségleti tárgyakat termelnek. A többletre megindul a cserekereskedés, amiből fejlődött ki a munkamegosztás és differenciálódás révén a mai hihetetlenül bonyolult és grandiózus világkereskedelem. Ezt pedig lehetővé tette az emberi tudás kimélyítése s minden irányban való kiterjedése; mert a tudás a szerszámok s a

technika minden eszközeinek feltalálására vezetett; ami a kémiát, fizikát, mechanikát, ipart oly magaslatra emelte s úgy kimélyítette, hogy egy ember agya, még egy szakmára vonatkozó ismereteket sem képes befogadni. Ennek következménye az, hogy a szakmák tovább differenciálódnak, s új hajtásokat s gallyakat eresztenek. így válik mindig szövevényesebbé a társadalom szerkezete, s így fejlődik szemünk látára a munkamegosztás s így jutnak az emberek egymással mindig szorosabb és szorosabb viszonyba.

A differenciálódás hihetetlenül gyors fejlődésére mutat reá *Bouglé*.³⁵ Szerinte a hindu vagy görög civilizáció kezdetén körülbelül egy tucat szakszerű foglalkozás volt; ma pedig kerek számban körülbelül tízezer szakmunka van. És ez a differenciálódás évről-évre hihetetlenül szaporodik Amint *Bücher* kimutatta, Németországban tizenhárom év alatt (1882-1895) a szakmunkák száma négyezerrel szaporodott; magában Lipcsében 1860-tól 1890-ig harminc új szakfoglalkozás keletkezett *Petrenz* statisztikai adatai szerint. *Smith* Ádám a XVIII. század végén a differenciálódás csodájára említette fel, hogy egy gombostű tizennyolc kézen megy át, míg elkészül; ez ma már duplájára emelkedett. A cipő-gyárban körülbelül ötven szakmunkát igényel minden cipő. S amint mondják, – így folytatja *Bouglé* – egy zsebóra előállítására 1662 szakszerű műveletet, igényel.

Ha megfontoljuk: ezt a rendkívüli finom szerkezetű munkamegosztást, amit az ipari technika hozott létre, ezt meg az ember fizikai s kémiai ismeretei tették lehetővé, nagyon könnyen megérthetjük annak a tételnek a helyességét, hogy a szolidaritást a differenciálódás hozta létre, s nem az emberszeretet és szimpátia, amint az érzelmek metafizikai hatalmának hívei szeretik feltüntetni. Szolidaritásban élnek az emberek, mert abban kell élniök a fizikai világ s a kultúra természettörvényei szerint és nem emberszeretettől.

Az ipar – . mondja *Le Dantec*³⁶ a tudomány vívmányait használja fel és így a lakott világ egy nagy gépházzá., alakult át, melynek működésében akaratlanul is minden ember részt vesz. Másfél milliárd ember, mely azelőtt nem régen apró csoportokra szórva egymással szemben állott kisebb-nagyobb csoportokra szakadva, a tudomány és ipar acélhálójában megfogva, gyakran gyűlölködve dolgoznak, tudatosan vagy tudat nélkül egymás javára. Az ipar acélhálóját a vasutak, hajók, táviró, távbeszélő kötik és fűzik össze, melyek a világ legtávolabbi pontjairól szállítják a megélhetéshez szükséges árucikkeket. Úgy hogy a megélhetés

³⁵ La Démocratie devant la science 149. s k. 1.

³⁶ L'egoism etc, 227-229 l.

dolgában nem történhetik semmi a világ legtávolabbi pontján sem, amit a föld ellenkező részén meg nem éreznének. Egy rossz termés Indiában, vagy dögvész Argentínában az egész világra kihatással van. Tehát a világ mai szolidaritásában minden ember mindenki számára dolgozik.

Látjuk ezekből, hogy szükségszerűséggel miképpen bontakozik ki a fejlődő „emberi ismeretekből a munkamegosztás; ebből a szociális differenciálódás, amiből végül a szolidaritás sarjad ki. Magát a szolidaritást tehát nem a célkitűző akarat, sem nem a szimpátia hozta létre és tartja fenn, hanem fokozatosan fejlődött az ki a kondicionizmus törvényei szerint.

Már most ezek után, ha azt a kérdést vetjük fel, hogy félelemkeltés nélkül a modern kultúrtársadalmak megélhetnek-e, arra „nem”-mel kell felelnünk. Ha a szolidaritás a szeretet jegyében született volna, s azt a szimpátia tartaná össze, a félelemkeltés magától eltűnne, aminthogy a lamarizmus szerint generációkon át elsorvadnak, visszafejlődnek s végül eltűnnek azok a szervek, melyek fölöslegessé váltak és így nem működnek. – A szolidaritást azonban mint latruk, nem felsőbbrendű érzelmi tényezők hozták: létre, tehát megmaradtak az emberben az ősi önző ösztönök, melyek lép ten-nyomon kiütöknöznek belőle, mihelyt a közérdek összeütöknözik az önérdekkel ez pedig igen gyakran megtörténik, részint a társadalom gépezetének tökéletlensége folytán, részint azért, mert számtalan fajú s jellegű egyéni szükségérzések vannak, melyek a kollektivitás érdekkörébe nem tudnak beilleszkedni s így összeütöknöznek a kollektivitás érdekeivel. Ezt meg kell akadályozni ugyancsak szociális érdekből; ennek megakadályozására pedig csak egyetlen egy eszköze van az államnak a félelemkeltés.

Két okból van tehát szüksége az államnak a megfélemlítésre. És pedig először azért, hogy az önző érdekeket a kollektivitás érdekében fékentartsa; s azok kitöréseit megfékezze; másodsor pedig azért, hogy a polgárokat olyan életmódra s magatartásra kényszerítse, mely a kultúrfejlődéssel harmóniában van. Az előbbi statikai, az utóbbi dinamikai látószögből teszi lehetővé a kultúrtársadalmak életét és fejlődését.

Már most, ha a jövőre gondolunk s kíváncsiak vagyunk arra, hogy mindig lesz-e szükség terrorra vagy valamikor a műveltség annyira ki fog fejlődni, hogy mintegy automaticamente erkölcsösen, hasznosan s célszerűen fognak az emberek élni, s amint Bentham Jeromos hitte, a szolidáris élet természetes, spontán keletkező gyönyör lesz, az önzés pedig kín és gyötrellem: habozás nélkül kijelentem, hogy ez sohasem következik be. Utópia volt ez *Morus* Tamás korában, előtte s utána is az lesz mindig, míg az ember ember lesz. De az utópiák után

vágyódik mindig az ember s szalad utánuk, mint gyermek a színes pillangó után, s mikor már azt hiszi a reformátor, hogy megfogja, – egyet libben tarka, hímporos szárnya s tovább repül, az ember pedig rémülve veszi észre, hogy feneketlen örvény szélén áll. A tökéletes társadalom a tökéletes emberrel pedig megmarad ami volt; ami ma és ami lesz mindig, szép, de csalóka utópia s pedig egyszerűen azért, mert a legtökéletesebb társadalom is emberekből áll; az emberek pedig egyéni idegrendszerükkel élnek, éreznek, gondolkoznak s akarnak, amiből kibontakozó egyéni életérdekek léptenyomon összeütköznek a többi ember érdekeivel. Ezért lesz a félelem- és kényszernélküli társadalom örökké utópia.

TARTALOM:

	Lap
1. Mi a terror?	3
2. A terror eredete	9
3. A terror fajtái.....	17
4. A félelem.....	29
5. Rémités és rémülés	42
6. Az akarat behódolása	54
7. Társadalmi fejlődés és félelemkeltés	66